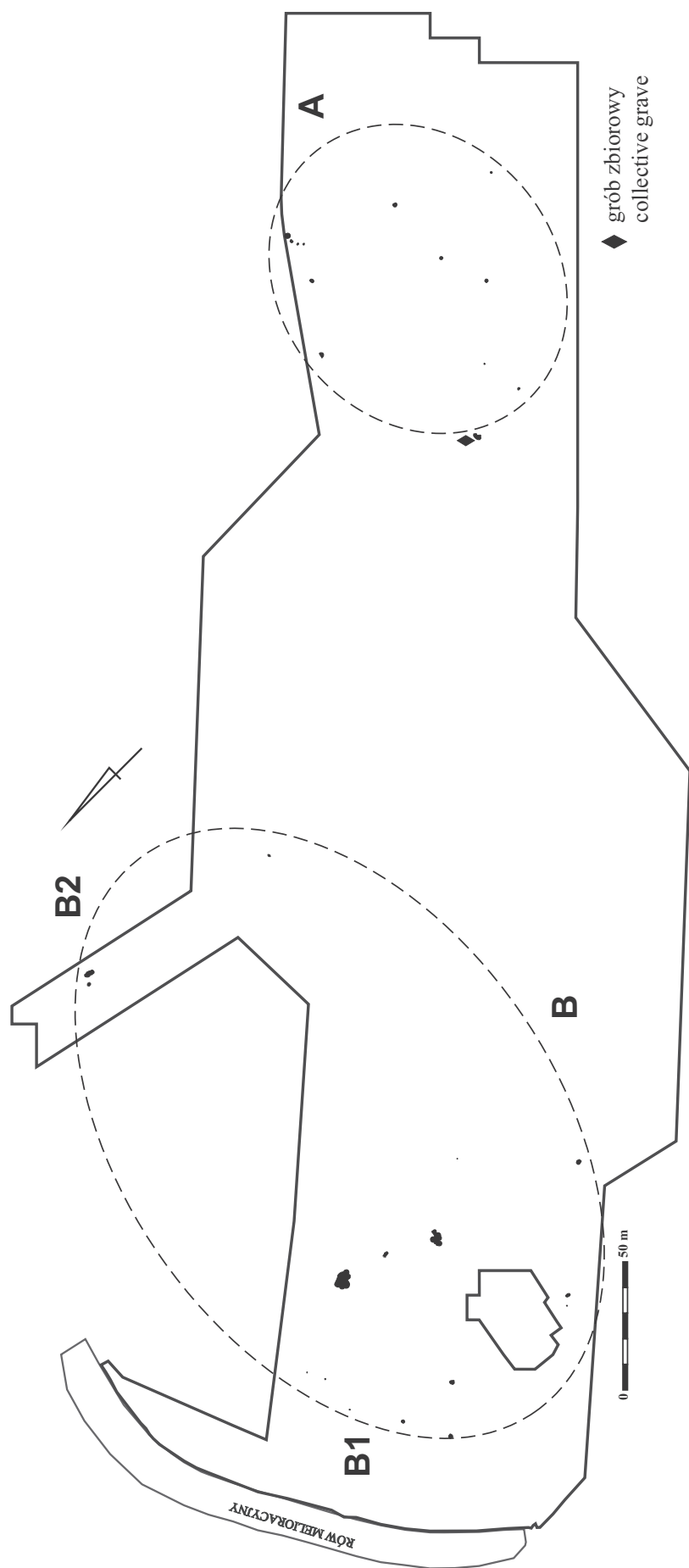

OSADNICTWO KULTURY POMORSKIEJ I KULTURY GROBÓW KLOSZOWYCH

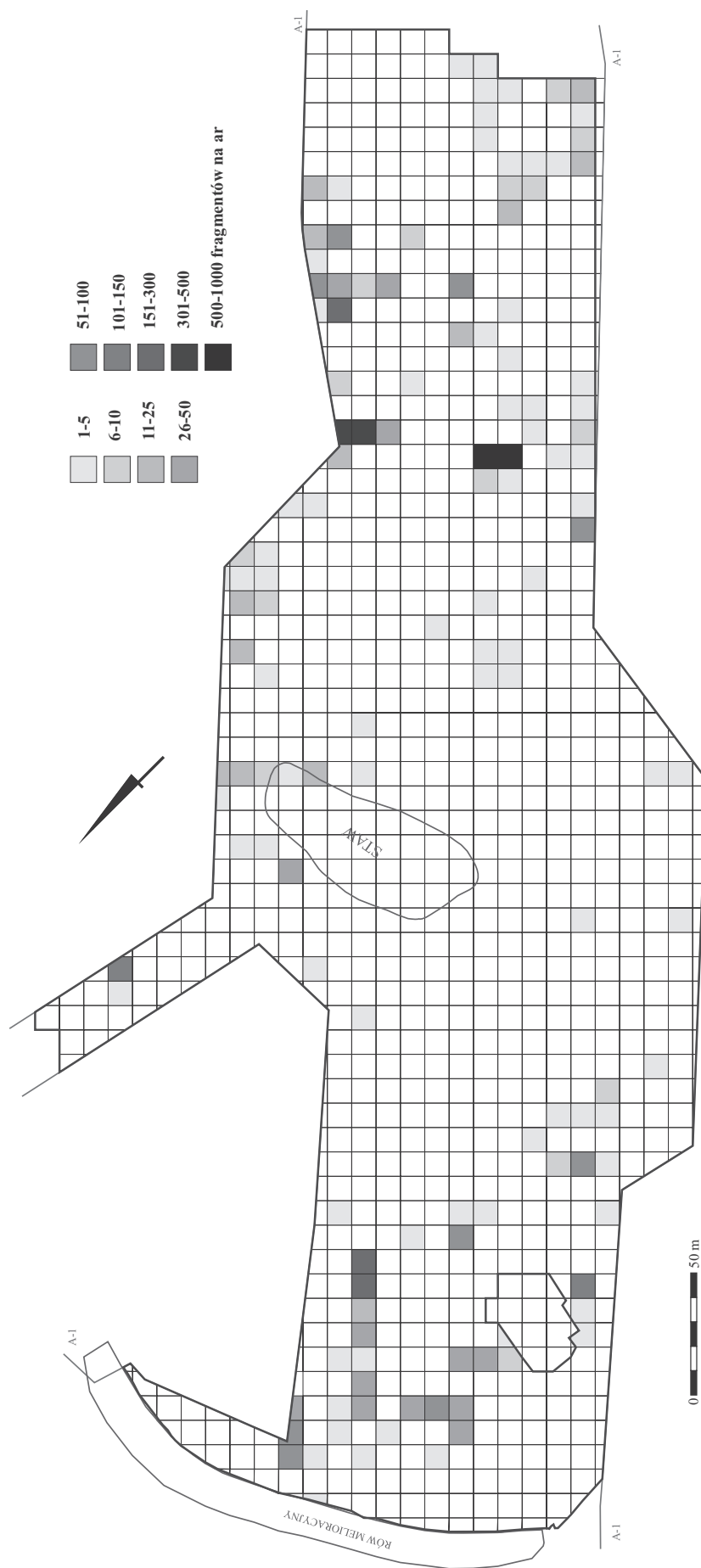
Na stanowisku w Ludwinowie relikty osadnictwa związane z kulturą pomorską i kulturą grobów kloszowych reprezentuje grób zbiorowy (obiekt 438) odkryty w południowej części centralnej partii stanowiska (ha III, ary 54, 64) oraz wydzielające się dwie strefy obiektów o charakterze osadowym, oznaczone dla porządku jako osada A i osada B (ryc. 58). Osada A, o mniejszym zasięgu przestrzennym, generalnie była zlokalizowana na wschód i południowy-wschód od grobu, na jego bezpośrednim zapleczu, natomiast większa strefa osady B była oddalona około 300 m na północ i północny-zachód od grobu. Rozrzut materiału ceramicznego zakwalifikowanego do omawianego poziomu kulturowego znacznie wykracza poza wymienione strefy przestrzenne, stanowiąc odbicie złożoności i dynamiki procesów podepozycyjnych na stanowisku, szczególnie w kontekście zasiedlenia stanowiska w młodszych okresach chronologicznych (ryc. 59). Zagadnienia związane z kulturą pomorską i kulturą grobów kloszowych ujęto w ramach zbiorczej analizy całości materiału ceramicznego z punktu widzenia jego technologii i podziału typologicznego, następnie przeprowadzono analizę kulturowo-chronologiczną wraz z kontekstem przestrzennym, odrębnie dla grobu zbiorowego oraz dla materiałów osadowych, by podjąć na końcu próbę scharakteryzowania ich wzajemnych relacji.

Technologia ceramiki

Analizie technologicznej poddano zbiór obejmujący 4871 fragmentów naczyń (zestawienie 10 – płyta CD), w którym 1781 fr. pochodzi z form ceramicznych z grobu zbiorowego, obiektu 438, natomiast 3090 fr. posiada kontekst osadowy. W szczegółowej analizie odrębnie potraktowano materiały związane z dwoma oddzielnymi przestrzennie strefami obiektów i ich strefami peryferyjnymi – osadą A, z której pochodzi 1809 fr. ceramiki oraz osadą B, której przyporządkowano 1281 fr. Zwraca uwagę inny charakter obydwu zbiorów, gdzie w ramach osady A 1449 fr. (80,1 %) pochodzi z nawarstwień kulturowych, a 360 fr. (19,9 %) z obiektów, natomiast w ramach osady B 1186 fr. (92,6 %) odkryto w wypełniskach obiektów, zaś 95 fr. (7,4 %) w warstwie kulturowej. Dane te wskazują na odmienną procesów depozycyjnych i podepozycyjnych w zasięgu osad, co szczególnie dotyczy strefy osady A, objętej później intensywnym osadnictwem kultury przeworskiej i w okresie średniowiecznym. Wydzielono 6 grup technologiczno-surowcowych T I, T II .. T VI, obejmujących podstawowy podział ze względu na typ i granulację domieszki schudzającej. Grupy T I – T III zawierają naczynia wykonane z masy garncarskiej schudzonej białym tłuczniem kamiennym, natomiast grupy T IV – T VI dotyczą naczyń z domieszką różowego tłuczni kamiennego. W grupach I, IV użyto drobnej domieszki tłuczni, w grupach II, V – domieszki z ziarnami średniej wielkości, natomiast w grupach III, VI – gruboziarnistej. W ramach każdej z grup dodatkowym poziomem analitycznym jest powierzchnia naczynia: 1/ gładka, równa; 2/ gładka-nierówna, obmazywana lub gładko-szorstka; 3/ łagodnie chropowata lub szorstka, z występującym zacieraniem; 4/ silnie chropowata obrzucaniem; 5/ silnie chropowata z wyraźniejszymi ciągami palcowymi. Dodatkowo wydzielono czernienie naczyń oznaczone wyróżnikiem literowym „A”. Poszczególne podgrupy podziału technologiczno-surowcowego materiału ceramicznego są wypadkowymi wyżej wymienionych cech.

Ryc. 58. Ludwinowo, stan. 3, pow. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. Plan rozmieszczenia relikwów osadnictwa kultury pomorskiej i kultury grobów kłozowych. **Fig. 58.** Ludwinowo, site 3, district of Włocławek, province of Kuyavia-Pomerania. Plan of the remains of the Pomeranian culture and the Bell Grave culture.

Ryc. 59. Ludwinowo, stan. 3, pow. Włodawek, woj. kujawsko-pomorskie. Frekwencja ceramiki kultury pomorskiej i kultury grobów kłoszowych. **Fig. 59.** Ludwinowo, site 3, district of Włodawek, province of Kuyavia-Pomerania. The presence of pottery of the Pomeranian culture and the Bell Grave culture.

Przy ocenie wyników poszczególnych analiz statystycznych, co dotyczy szczególnie porównania zbiorów materiałów osadowych, należy pamiętać o ich niezbyt dużej frekwencji, co wskazuje, że nie do końca można je traktować jako reprezentatywne. Widoczne jednak zróżnicowanie niektórych współczynników procentowych, może stanowić pewną sugestię w ocenie chronologiczno-kulturowej materiałów z obrębu osad A i B.

Pod względem granulacji zastosowanej domieszki schudzającej dla materiałów osadowych widoczna jest wyraźna dominacja średnio- i gruboziarnistego tłucznia, co oddaje specyfikę tego typu stanowisk, a jest zupełnie odmienne od zespołu grobowego z obiektu 438, w którym 62,2 % fr. naczyń miało domieszkę tłucznia drobnoziarnistego, przy 37,8 % domieszki średnioziarnistej i incydentalnym 1 fragmencie z domieszką gruboziarnistą. Dla osady A proporcje te wyglądają następująco: 11,7 % – domieszka drobnoziarnista (grupy T I, T IV), 36,5 % – średnioziarnista (grupy T II, T V) i 51,8 % gruboziarnista (grupy T III, T VI), zaś dla osady B, nieco odmienne, choć bez zdecydowanego skoku ilościowego, kolejno: 18,3 %, 44,2 %, 37,5 %. Wyraźniejsze różnice natomiast widać w typie używanego tłucznia kamiennego. W zasięgu osady A zdecydowanie dominował w domieszce schudzającej tłuczeń biały, co wyraża się w proporcji 85,9 %, w stosunku do 14, 1 % tłucznia różowego, stosowany przede wszystkim w ceramice kuchenneo-gospodarczej (grupa technologiczna T II – 32 % i grupa T III – 43,6 %). Natomiast w obrębie osady B również jest widoczna predylekcja do tłucznia białego (64,5 %), choć wyraźnie chętniej sięgano po tłuczeń różowy (35,5 %). Na tle materiałów osadowych wyróżnia się grób zbiorowy, w obrębie którego zdeponowano formy ceramiczne ze zdecydowaną dominantą tłucznia różowego, obecnego w 71,5 % fragmentów (formy nr: 1–5, 9–11, 15–18, 20–23, 26–34, 36–40, 42, 43), w stosunku do ceramiki schudzonej białym tłuczniem – 28,5 % (formy nr: 6–8, 12–14, 19, 25, 41).

W sposobie wykończenia naczyń w obrębie osady A dominują fragmenty form o powierzchni typu 3, łagodnie chropowaconych lub szorstkich (41,3 %), głównie w obrębie podgrup technologicznych T II.3 i T III.3 oraz form o powierzchni typu 2, gładko-nierównej, gładko-szorstkiej (35,1 %), głównie w obrębie podgrup T II.2 i T III.2, przy niższej frekwencji naczyń silnie chropowaconych obrzucaniem (typ 4 powierzchni) – 15,8 % oraz małej ilości naczyń o powierzchni typu 1, równej, gładkiej (5,5 %). Na osadzie B także przeważają naczynia łagodnie chropowacone / szorstkie (33,9 %), w obrębie podgrup T II.3, T III.3 i T V.3 (z różowym tłuczniem kamiennym) oraz o powierzchni typu 2 (26,9 %) – głównie podgrupa T II.2. Odnotowano tutaj także wyraźną frekwencję naczyń z powierzchnią chropowaconą obrzucaniem (23,2 %) – przede wszystkim podgrupy T III.4 i T VI.4, jak też naczyń gładkich (13,7 %) – z dominującą podgrupą T I.1, co trochę odróżnia od osady A. W obrębie tak osady A jak i osady B wystąpił niewielki odsetek naczyń z silnym chropowaceniem wyraźnymi ciągami palcowymi, w obydwu wypadkach na poziomie 2,3 %, stanowiącym odbicie tradycji łużyckiej.

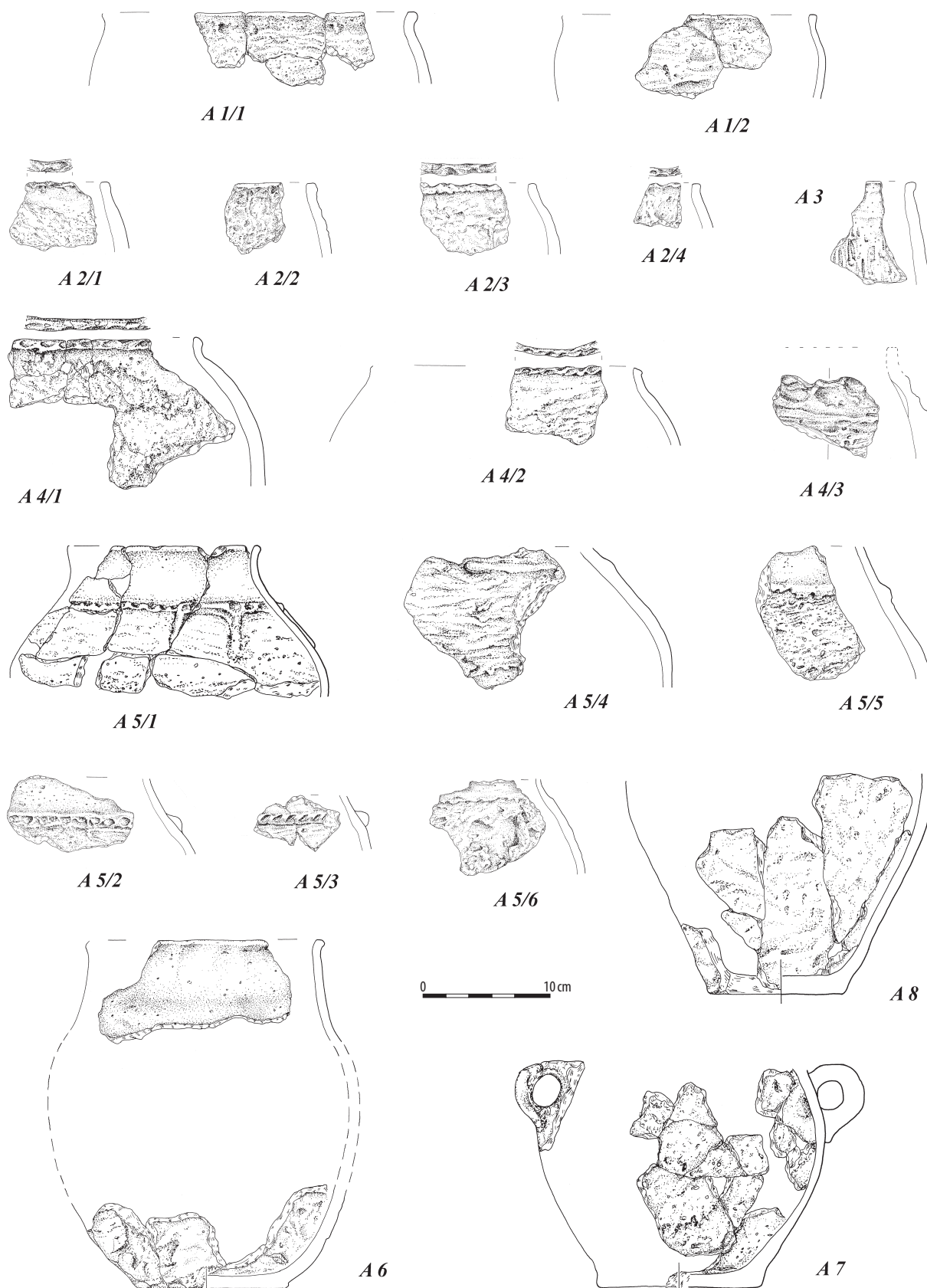
Zabieg czernienia powierzchni odnotowano w zasięgu obydwu osad na zbliżonym poziomie, w przypadku 10,9 % fragmentów na osadzie A i 12,2 % fragmentów na osadzie B. Wyższy współczynnik wystąpił w obrębie grobu zbiorowego – 26,9 % fragmentów, choć może on odbiegać od stanu faktycznego, biorąc pod uwagę słaby stan zachowania wielu naczyń, często tylko w dolnej, chropowaczonej partii brzośca, przy odnotowywanym czernieniu górnej, gładkiej powierzchni form wazowatych.

Typologia ceramiki

W zarejestrowanym zestawie ceramiki kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych odnotowano następujące kategorie form: A/ garnki / klosze; B/ naczynia wazowate; C/ misy; D/ kubki / dzbanki; E/ pokrywki; F/ talerze (ryc. 60–64).

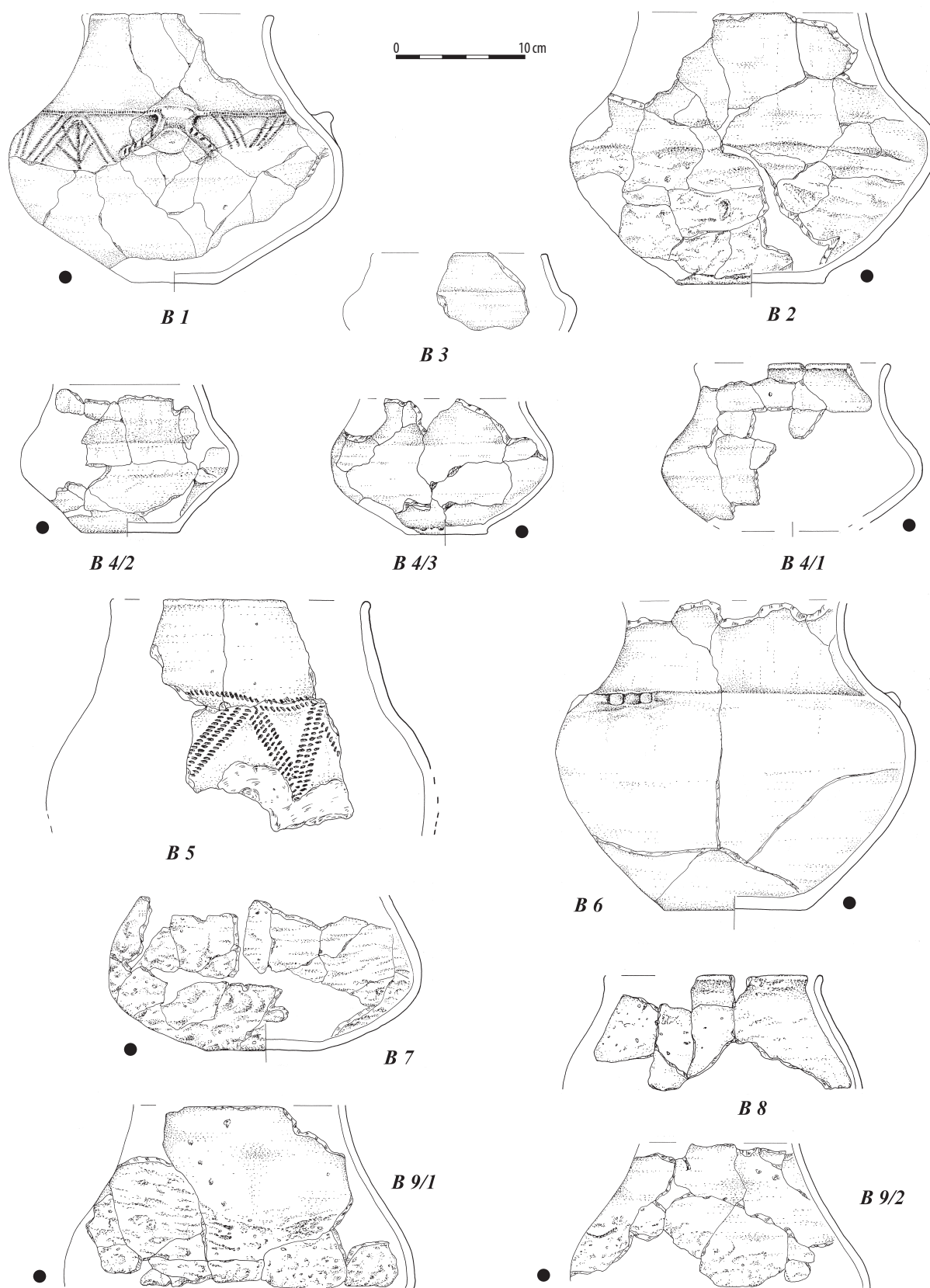
A/ GARNKI / KLOSZE

Naczynia tej kategorii zarejestrowano w materiałach osadowych. Bardzo ułamkowe zachowanie większości egzemplarzy, bez żadnej formy o pełnym profilu, powoduje, że większość typów wydzielono niemalże w oparciu o wyznaczniki mikromorfologiczne. Brak w wielu wypadkach możliwości precyzyjnej oceny rozmiarów naczyń, powoduje konieczność wymiennego stosowania pojęć klosz i garnek, które w wa-

Ryc. 60. Ludwinowo, stan. 3, pow. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. Typologia ceramiki kultury pomorskiej i kultury grobów kłoszowych: kategoria A – garnki/ kłosze.

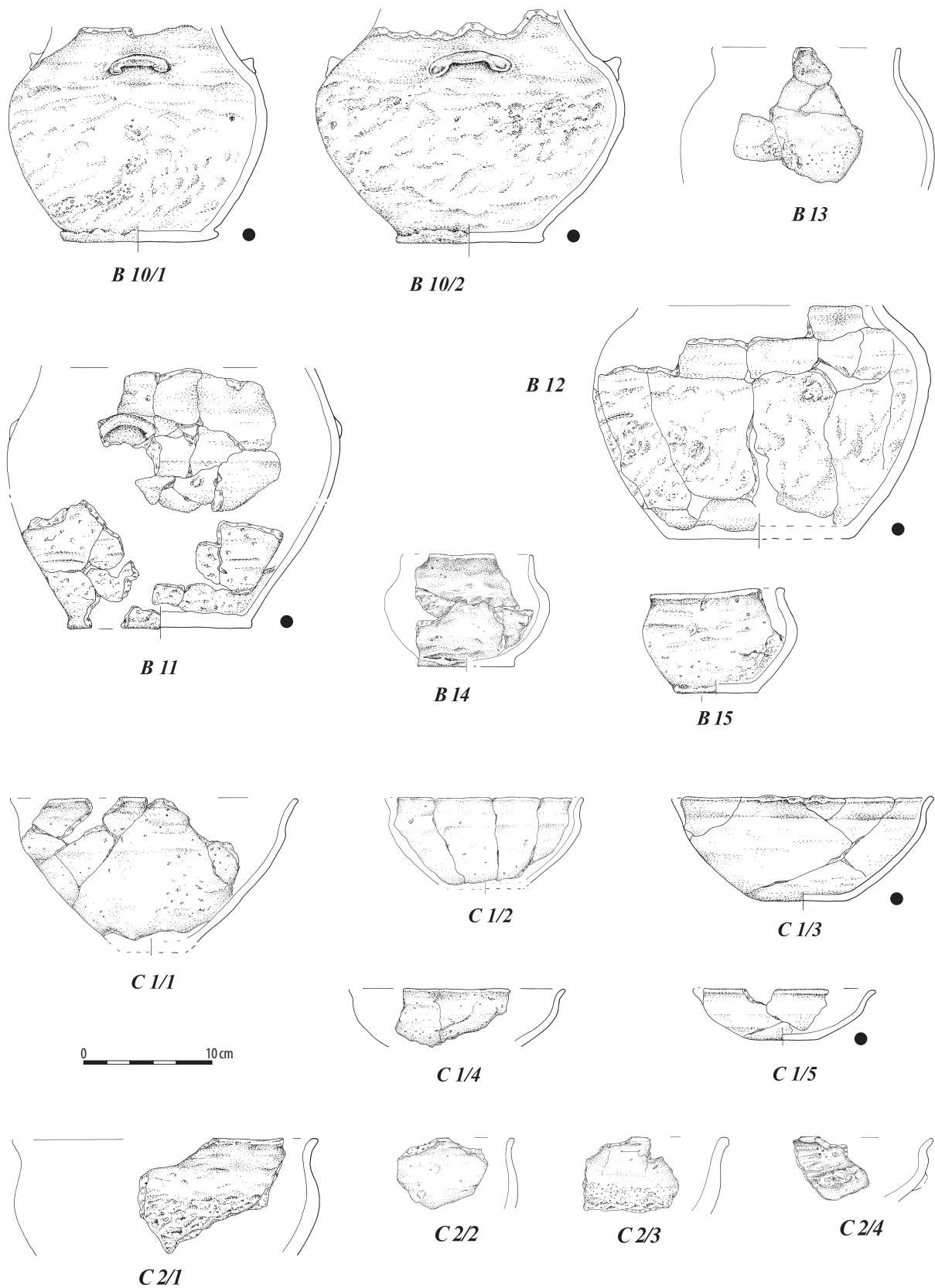
Fig. 60. Ludwinowo, site 3, district of Włocławek, province of Kuyavia-Pomerania. Typology of the Pomeranian culture and Bell Grave culture: category A – pots/ bells.

● – forma z grobu zbiorowego (obiekt 438)/ form from the collective grave (feature 438)

Ryc. 61. Ludwinowo, stan. 3, pow. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. Typologia ceramiki kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych: kategoria B – naczynia wazowate.

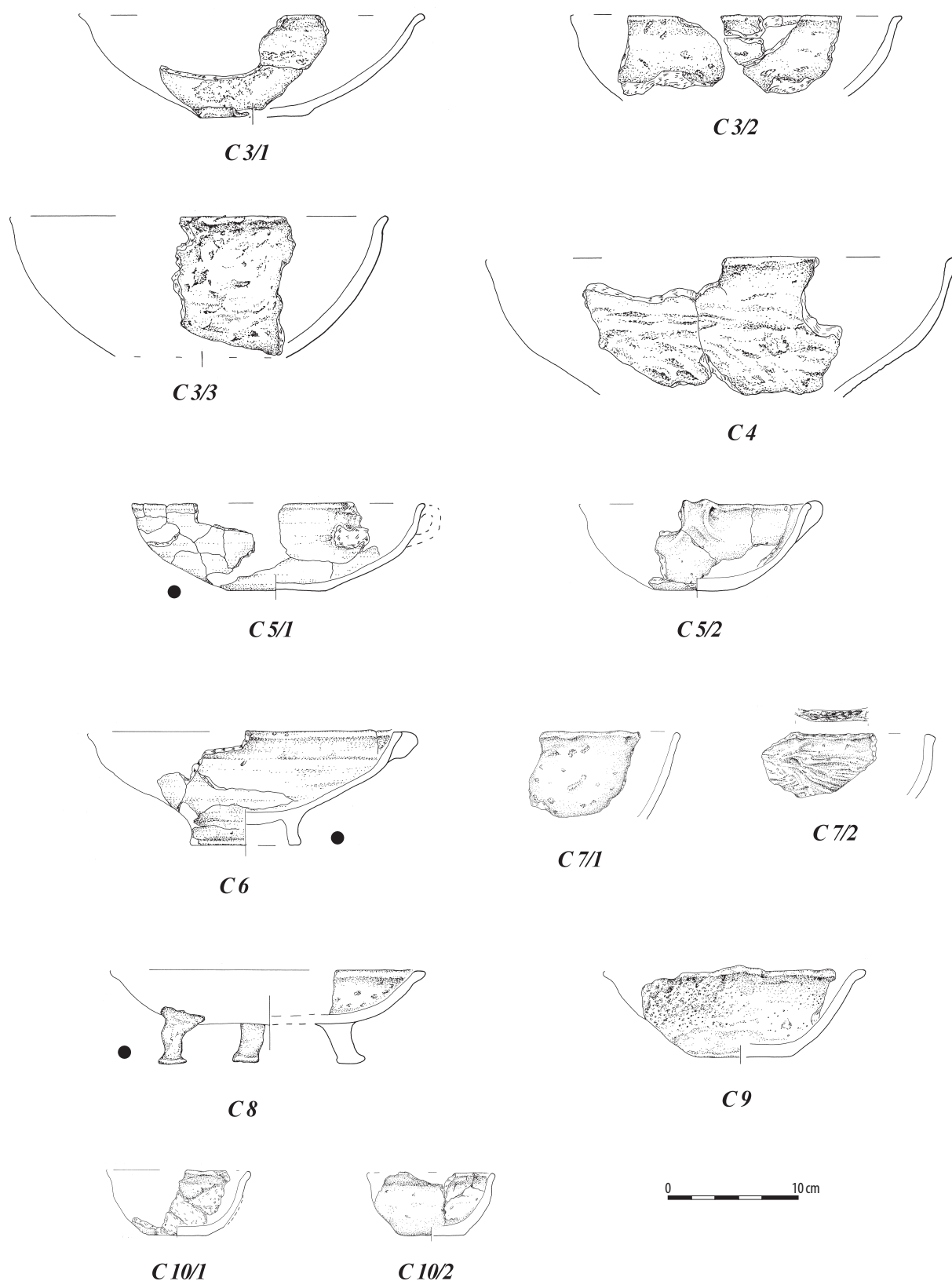
Fig. 61. Ludwinowo, site 3, district of Włocławek, province of Kuyavia-Pomerania. Typology of the Pomeranian culture and Bell Grave culture: category B – vase-like vessel.

● – forma z grobu zbiorowego (obiekt 438)/ form from the collective grave (feature 438)

Ryc. 62. Ludwinowo, stan. 3, pow. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. Typologia ceramiki kultury pomorskiej i kultury grobów kłoszowych: kategoria B – naczynia wazowate; kategoria C – miski.

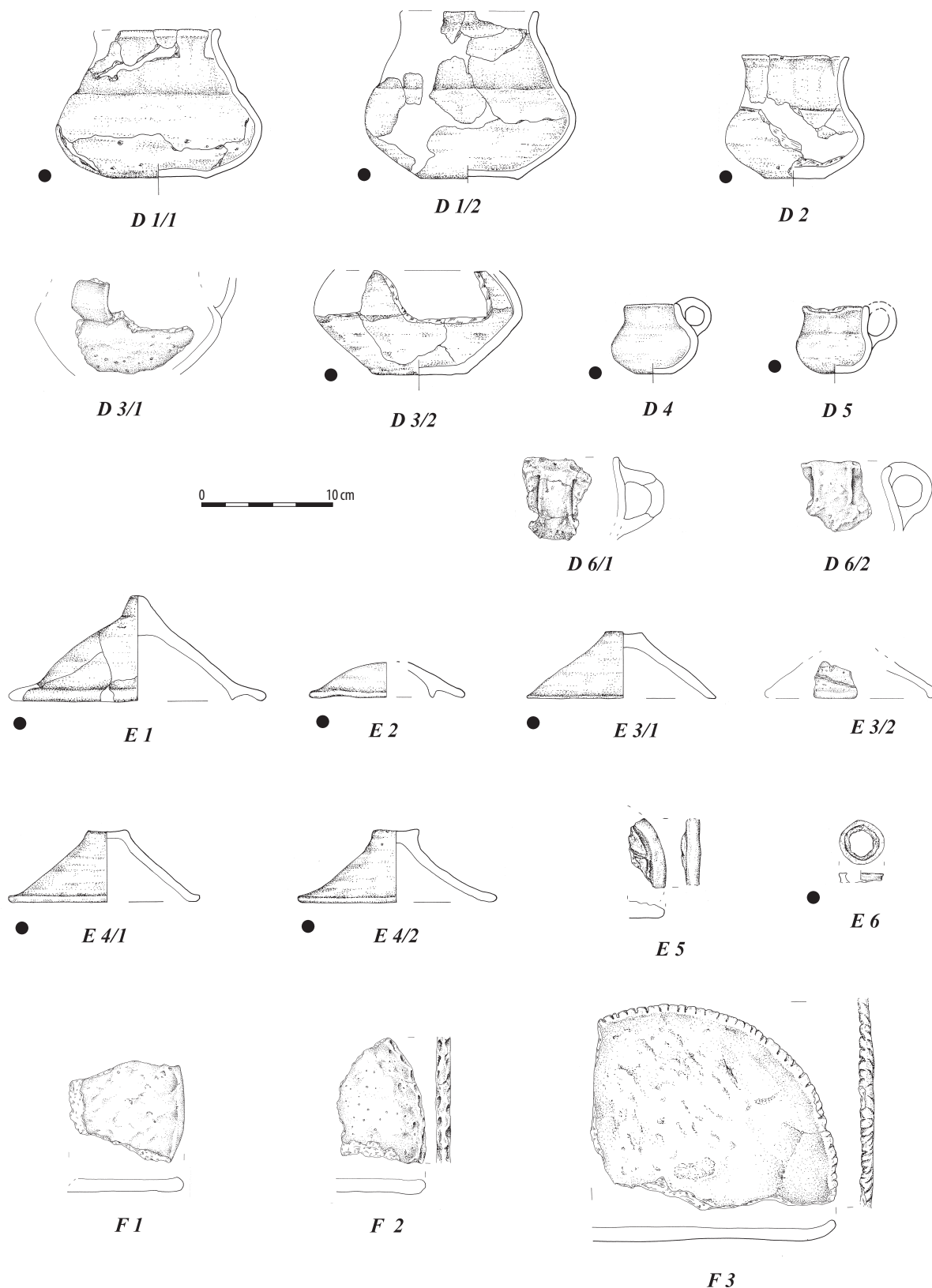
Fig. 62. Ludwinowo, site 3, district of Włocławek, province of Kuyavia-Pomerania. Typology of the Pomoranian culture and Bell Grave culture: category B – vase-like vessel; category C – bowls.

● – forma z grobu zbiorowego (obiekt 438)/ form from the collective grave (feature 438)

Ryc. 63. Ludwinowo, stan. 3, pow. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. Typologia ceramiki kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych: kategoria C – misy.

Fig. 63. Ludwinowo, site 3, district of Włocławek, province of Kuyavia-Pomerania. Typology of the Pomeranian culture and Bell Grave culture: category C – bowls.

● - forma z grobu zbiorowego (obiekt 438)/ form from the collective grave (feature 438)

Ryc. 64. Ludwinowo, stan. 3, pow. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. Typologia ceramiki kultury pomorskiej i kultury grobów kłoszowych: kategoria D - dzbanki/ kubki; kategoria E - pokrywki; kategoria F - talerze.

Fig. 64. Ludwinowo, site 3, district of Włocławek, province of Kuyavia-Pomerania. Typology of the Pomeranian culture and Bell Grave culture: category D - jugs/ cups; category E - lids; category F - plates.

runkach stanowiska osadowego są synonimami odpowiednio form dużych i mniejszych. Z takiego charakteru materiałów wynika konieczność zachowania pewnego marginesu w przeprowadzanych studiach porównawczych.

Typ A.1 obejmuje całkowicie chropowaczone, szerokootworowe naczynia esowate, z lekko wychylonym krótkim wylewem, słabiej profilowane. Wydzielono 2 odmiany – A.1/1 i A.1/2 (ryc. 60).

Typ A.2 stanowią naczynia jajowate z nachyloną do wnętrza górną ścianką, niekiedy z krótkim, słabo wyodrębnionym brzegiem. Wydzielone 4 odmiany różni stopień wydęcia brzuśca, zaakcentowania brzegu i sposób ukształtowania krawędzi, w tym karbowania odciskami palcowymi (A 2/1, A.2/3, A.2/4), (ryc. 60).

Do **typu A.3** należy nieprofilowany garnek o prostej, lekko nachylonej do wnętrza ściance wylewu, być może o formie jajowatej (ryc. 60).

W **typie A.4** występują silniej wydęte klosze / garnki esowate, chropowaczone do krawędzi, często karbowanej palcowym wygniataniem. Wydzielono 3 odmiany – A.4/1–3 (ryc. 60).

Typ A.5 obejmuje garnki i klosze z tektonicznie wydzieloną gładką szyjką i baniastym, chropowacowanym brzuścem, z granicą między tymi strefami najczęściej podkreśloną plastyczną listwą, gładką (A.5/4–5) lub z odciskami palcowymi (A.5/1–3), bądź bez listwy, niekiedy z fazowanym uskokiem (A.5/6), z występującymi dodatkowymi elementami plastycznymi na brzuścu (A.5/1), (ryc. 60).

Do **typu A.6** zaklasyfikowano zrekonstruowane w znacznej części naczynie o gładkiej, lekko nachylonej do wnętrza prostej, szyjce i lekko wydętym brzuścu o chropowaczonej powierzchni. Możliwe różne warianty rekonstrukcyjne, zarówno wyższy jak i niższy, przysadzisty (ryc. 60).

W **typie A.7** występują przysadziste garnki z uchami umieszczonymi na górnej połowie brzuśca (ryc. 60).

Typ A.8 obejmuje naczynie zachowane w dolnej partii, o dosyć smukłym profilu, z załomem brzuśca umieszczonym prawdopodobnie około 2/3 wysokości (ryc. 60).

B/ NACZYNIA WAZOWATE

Typ B.1 obejmuje gładką, baniasto-dwustożkowatą wazę z wysoką, stożkowatą szyjką i brzuścem z zaakcentowanym odcinkiem poniżej załomu, umieszczonego około 1/2 wysokości. Czernione naczynie na górnej połowie brzuśca zdobi ornament odciskany w układzie krokwiowym, „drzewka” oraz plastyczne, karbowane wąsy zwisające spod pseudo-uch. Forma z grobu zbiorowego – obiektu 438 (ryc. 61).

Do **typu B.2** zaliczono górą czernione naczynie o baniasto-dwustożkowatym profilu, ze stożkowatą, gładką szyjką i brzuścem chropowacowanym poniżej załomu. Forma z grobu zbiorowego (ryc. 61).

Typ B.3 obejmuje zachowane w górnej partii gładkie naczynie o wyżej umieszczonym załomie brzuśca, z łamanym profilem, z niską, stożkowatą szyjką. Forma odkryta w osadzie A (ryc. 61).

W ramach **typu B.4** występują gładkie naczynia o baniasto-dwustożkowatym brzuścu z wydzielonym odcinkiem na załomie położonym poniżej połowy wysokości. W ramach wydzielonych 3 odmian, jedna ma zachowany rozchylony na zewnątrz wylew (B.4/1). Formy z grobu zbiorowego (ryc. 61).

Typ B.5 obejmuje naczynie ze słabo wydętym kulistym brzuścem i oddzieloną lekko stożkowatą, dosyć wysoką szyjką, zdobione ornamentem odciskany w układzie krokwiowym. Forma odkryta w osadzie A (ryc. 61).

Typ B.6 obejmuje gładką wazę z tektonicznym podcięciem na granicy baniastego brzuśca (z załomem około połowy wysokości lub niewiele powyżej) i szyi o łukowatym profilu z rozchylonym wylewem, z grupą dwóch plastycznych guzków u jej nasady. Forma z grobu zbiorowego (ryc. 61).

Do **typu B.7** zaliczono dolną, chropowacowaną partię naczynia o bardzo nisko umieszczonym załomie baniastego brzuśca (profil gruszkowaty) z grobu zbiorowego (ryc. 61).

Typ B.8 obejmuje naczynie dwustożkowate z zaokrąglonym załomem brzuśca, o stosunkowo krótkim, górnym profilu, z lekko odgiętym na zewnątrz krótkim brzegiem. Forma odkryta w osadzie B (ryc. 61).

Typ B.9 obejmuje naczynia dwustożkowe, z zaokrąglonym załomem brzuśca, o wysokim górnym profilu. Wydzielono 2 odmiany różniące się stopniem wydęcia brzuśca. Formy z grobu zbiorowego (ryc. 61).

Typ B.10 obejmuje naczynia z baniasto-kulistymi brzuścami płynnie przechodzącymi w mocno nachylone stożkowate szyjki, zdobione plastycznymi, łukowatymi wałkami. Formy z grobu zbiorowego (ryc. 62).

Do **typu B.11** należy naczynie nawiązujące do typu B 10, różniące się smuklejszym, słabiej wydętym brzuścem, analogicznie zdobione. Forma z grobu zbiorowego (ryc. 62).

Typ B.12 obejmuje baniaste naczynie szerokodenne, o załomie umieszczonym powyżej połowy wysokości, z zaznaczonym przejściem do szyjki. Forma z grobu zbiorowego (ryc. 62).

Typ B.13 objął naczynie o baniasto-kulistym brzuścu z oddzieloną, spionizowaną, lekko wychyloną szyjką. Forma odkryta w osadzie B (ryc. 62).

W ramach **typu B.14** występuje mała, krępa forma o kulistym brzuścu, tektonicznie oddzielonym od pionowej szyjki. Forma odkryta w osadzie A (ryc. 62).

Typ B.15 obejmuje niewielkie naczynie o dwustożkowej formie z lekko odgiętą krawędzią. Forma odkryta w osadzie A (ryc. 62).

C/ MISY

Typ C.1 objął gładkie misy z wychylonymi, długimi wylewami o łukowatym profilu, przechodzącymi w słabo wydęty brzusiec, niekiedy zdobione plastycznymi występami. Wydzielono 5 odmian różniących się głębokością. Formy występujące w materiałach osadowych, jak i w grobie zbiorowym (ryc. 62).

Typ C.2 obejmuje misy o esowatym profilu, ze zbliżonymi średnicami wylewu i brzuśca. Wydzielone 4 odmiany różnią się głębokością, stopniem profilowania oraz potraktowaniem powierzchni (chropowata dolna partia brzuśca; chropowata cała powierzchnia; gładka). Formy odkryte w osadzie B (ryc. 62).

Typ C.3 obejmuje misy słabo profilowane, z wgięciem podkrawędnym. Wydzielono 3 odmiany różniące się głębokością. Formy odkryte w obydwu strefach osadowych (ryc. 63).

Typ C.4, z chropowatą dolną partią brzuśca nawiązuje do typu C.3, odróżniając się łamanym profilem. Forma odkryta w osadzie B (ryc. 63).

W **typie C.5** znalazły się misy o kształcie wycinka kuli ze słabym profilowaniem górnej partii, zaopatrzone w ucha lub pseudoucha. Wydzielono 2 odmiany różniące się rozłożystością profilu. Formy tak osadowe, jak i z grobu zbiorowego (ryc. 63).

Typ C.6 obejmuje misę na niskiej, szerokiej nóżce, z formą czerepu zbliżoną do typu C.5/1. Forma z grobu zbiorowego (ryc. 63).

W **typie C.7** mieszczą się nieprofilowane misy o łukowatych ściankach. Wydzielono 2 odmiany – gładką (C.7/1) oraz z chropowatą dolną partią i zagniataną krawędzią (C.7/2). Formy odkryte w obydwu strefach osady (ryc. 63).

Typ C.8 reprezentuje szerokodenna, płytka misa z wgięciem podkrawędnym na czterech walcowatych nóżkach. Forma z grobu zbiorowego (ryc. 63).

Do **typu C.9** należy misa stożkowata z odgiętą krawędzią. Forma odkryta w osadzie B (ryc. 63).

Typ C.10 obejmuje małe, krępe szerokodenne miseczki, lekko profilowane pod krawędzią. Formy odkryte w osadzie B (ryc. 63).

D/ DZBANKI / KUBKI

Typ D.1 obejmuje dzbanki o nisko umieszczonym załomie lekko baniastego brzuśca, oddzielonym tektonicznym uskokiem od stożkowatej szyjki z odgiętym, krótkim brzegiem. Wydzielono 2 odmiany nieco różniące się sylwetką (bardziej przysadzista odmiana D.1/1). Formy z grobu zbiorowego (ryc. 64).

Do **typu D.2** należy dzbanek z wysoką, łukowato wygiętą na zewnątrz szyjką. Forma z grobu zbiorowego (ryc. 64).

W **typie D.3** znalazły się częściowo zachowane dzbanki o dwustożkowatym brzuścu, wyraźnie oddzielnym od zapewne wysokiej szyjki. 2 wydzielone odmiany różni stopień ostrości profilu. Formy tak osadowe, jak i z grobu zbiorowego (ryc. 64).

Typ D.4 obejmuje niewielki kubek z dwustożkowato-zaokrąglonym brzuścem i stożkowatą szyjką. Forma z grobu zbiorowego (ryc. 64).

Typ D.5 obejmuje niewielki kubek z zaokrąglonym, słabo wydętym brzuścem i pionową szyjką. Forma z grobu zbiorowego (ryc. 64).

Do **typu D.6** należą fragmentarycznie zachowane duże kubki beczułkowate. Wydzielono dwie odmiany różniące się stopniem wydętości i umieszczeniem ucha. Formy odkryte w obydwu strefach osady (ryc. 64).

E/ POKRYWKI

Do **typu E.1** należy wyższa pokrywka obejmująca z wcięciem krawędzi (zakładką), o łukowatym, wy sklepionym profilu. zaopatrzona w wyodrębniony stożkowaty, ścięty uchwyt. Forma z grobu zbiorowego (ryc. 64).

Do **typu E.2** zaliczono niską pokrywkę obejmującą o profilu w kształcie wycinka kuli, z wcięciem krawędzi. Forma z grobu zbiorowego (ryc. 64).

Typ E.3 stanowią pokrywki o stożkowato-łukowatym profilu bez wcięcia krawędzi. Z wydzielonych 2 odmian, E.3/1 charakteryzuje ścięty, słabo wyodrębniony koniec (pseudouchwyt), z lekkim zagłębieniem, natomiast fragmentarycznie zachowaną, niższą formę E.3/2 wyróżnia zagięta do wewnątrz krawędź. Formy pochodzą z grobu zbiorowego, jak również z osady (ryc. 64).

Do **typu E.4** włączono pokrywki bez wcięcia krawędzi o stożkowatym lub stożkowato-łukowatym profilu z lekko wygiętym na zewnątrz brzegiem, ze ściętym, słabo wyodrębnionym końcem, tworzącym rodzaj bardzo niskiego uchwytu z lekkim zagłębieniem. Wydzielono 2 odmiany różniące się profilowaniem. Formy z grobu zbiorowego (ryc. 64).

Typ E.5 obejmuje fragmentarycznie zachowaną płaską pokrywkę z osady A, zdobioną ornamentem rytym (ryc. 64).

Do **typu E.6** zaliczono niewielki fragment z grobu zbiorowego pochodzący prawdopodobnie z wyodrębnionego uchwytu pokrywki z wklęsłym zakończeniem (ryc. 64).

F/ TALERZE

Do **typu F.1** należą gładkie egzemplarze z gładkim brzegiem. Formy z osad (ryc. 64).

Typ F.2 obejmuje gładkie formy z wygniatanym brzegiem, pochodzące z obydwu stref osady (ryc. 64).

Typ F.3 obejmuje gładkie egzemplarze z poprzecznie karbowanym brzegiem. Forma ta znana jest z osady B (ryc. 64).

Ornamentyka ceramiki

W ceramice kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych wyróżniają się 3 podstawowe kategorie technik zdobniczych: ornament rytym, odciskany i plastyczny (ryc. 65).

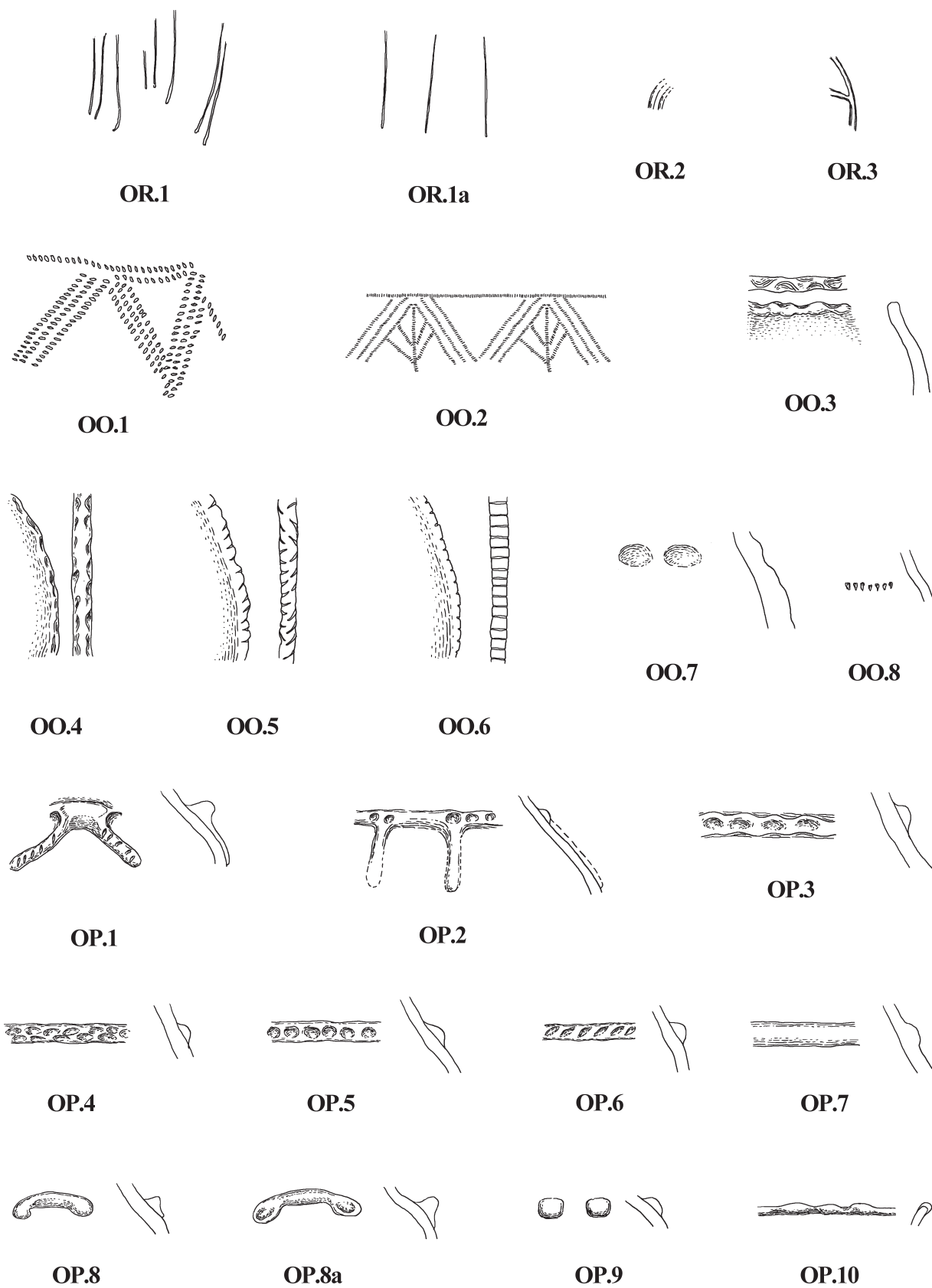
OR/ ORNAMENT RYTY

Wyróżniono 3 typy ornamentu rytego:

OR.1 – grupy pionowych linii po 2–3

OR.1a – strefa pionowych, pojedynczych linii

OR.2 – podwójne lekko łukowate żłobki przy nasadzie ucha (?), guzka (?)

Ryc. 65. Ludwinowo, stan. 3, pow. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. Ornamentyka ceramiki kultury pomorskiej i kultury grobów kłoszowych: OR – ornament ryty; OO – ornament odciskany; OP – ornament plastyczny.

Fig. 65. Ludwinowo, site 3, district of Włocławek, province of Kuyavia-Pomerania. Decoration of the Pomeranian culture and the Bell Grave culture: OR – engraved decoration; OO – impressed decoration; OP – moulded decoration.

OR.3 – układ linii dookolnej i ukośnej (na pokrywce)

OO/ ORNAMENT ODCISKANY

Wyróżniono 8 typów ornamentu wykonanego w różnych technikach odciskowych – karbowania, odcisków palcowych, odcisków stempelowych przy pomocy różnych narzędzi:

- OO.1** – układ podwójnej poziomej linii i odchodzącego poniżej wątku krokwiowego z linii podwójnych lub potrójnych w technice drobnego odcisku stempelkowego (tzw. ornament pseudosznurowy)
- OO.2** – układ pojedynczej poziomej linii i odchodzącego poniżej wątku krokwiowego z linii podwójnych lub potrójnych, uzupełniony miejscami o motyw jodełki, w technice ciągłego odcisku stempelkowego drobnymi kreskami poprzecznymi, nawiązującej do ornamentu pseudosznurowego (odcisk obręczy napierśnika ?)
- OO.3** – wygniatanie krawędzi naczyń
- OO.4** – naprzemiennie wygniatanie krawędzi (talerze)
- OO.5** – naprzemiennie karbowanie krawędzi (talerze)
- OO.6** – poprzeczne karbowanie krawędzi (talerze)
- OO.7** – szersze miseczkowate odciski
- OO.8** – poziomy, liniowy ciąg pojedynczych, drobnych odcisków w formie klinów.

OP/ ORNAMENT PLASTYCZNY

Wyróżniono 10 typów ornamentu plastycznego, z wykorzystaniem w niektórych przypadkach technik odciskowych:

- OP.1** – plastyczne, poprzecznie karbowane wąsy odchodzące od pseudoucha
- OP.2** – plastyczne wąsy odchodzące od dookolnej listwy plastycznej
- OP.3** – dookólna listwa plastyczna wygniata
- OP.4** – dookólna listwa plastyczna wygniata naprzemiennie
- OP.5** – dookólna listwa plastyczna z okrągłymi odciskami
- OP.6** – dookólna listwa plastyczna z ukośnym karbowaniem
- OP.7** – dookólna listwa plastyczna gładka
- OP.8** – krótka, łukowata listewka plastyczna z poszerzonymi zakończeniami
- OP.8a** – krótka, łukowata listewka plastyczna z miseczkowatymi zakończeniami
- OP.9** – grupy podwójnych, płaskich, lekko kanciastych guzków
- OP.10** – guzki na krawędzi naczyń.

W zbiorze ceramicznym kultury pomorskiej i kultury grobów kloszowych traktowanym łącznie, na 4871 fr. wystąpiły zaledwie 72 fr. ornamentowane, co stanowi 1,5%. W obrębie grobu zbiorowego na 47 form ceramicznych 7 było ornamentowanych (w sumie na 11 fragmentach), co stanowi 14,9 %, z przeważającym zdobieniem plastycznym, które odnotowano u 6 naczyń, przy ornamentach odciskanych w połączeniu z plastycznym na jednej formie. W obrębie osady A ornament odnotowano na 27 fragmentach (1,49 %), w proporcjach: ornament ryty – 2, odciskany – 11 i plastyczny – 14. Natomiast na osadzie B odnotowano 34 fragmenty ornamentowane (2,65 %), w tym: ornament ryty – 9, odciskany – 20 i plastyczny – 5.

Analiza kulturowo-chronologiczna i kontekst przestrzenny materiałów

GRÓB ZBIOROWY – OBIEKT 438

Grób został zorientowany na linii wschód-zachód, z zewnętrzną jamą o nieregularnym zarysie i nieczytelną granicą północną (w strefie nałożenia na obiekt 502), o wymiarach 320×125×205 cm, w tym z rodzajem aneksu o szerokości około 1m w części południowej. W nieregularnej strefie aneksu zachował

się układ kamieni, dosyć solidnie osadzonych do poziomu spągu komory grobowej, na zbliżonym do prostokątnego planie o wymiarach około 50×90 cm, co sugeruje pierwotne wejście do grobu, do którego zamknięcia należał także nieco oddalony, większy płaski kamień, o ukośnym położeniu, wskazującym na przesunięcie (zapewne w wyniku głębokiej orki) z linii południowej ściany. Relikty silnie zniszczonej pierwotnej konstrukcji z kamiennych otoczków, obok strefy aneksu, zachowały się jeszcze w kilku zgrupowaniach kamieni, z największym przy granicy wschodniej. Właściwa jama grobowa wyznaczona strefą popielnic miała zarys nieregularnego trapezu o wymiarach 80×40×220×115×140 cm (kolejno ściany W, E, N, S, SE; tabl. 148). W obrębie grobu czytelny jest rzędowy układ deponowania poszczególnych pochówków, jednak o nieregularnym charakterze i z przesunięciami poszczególnych rzędów względem siebie (ryc. 66). W partii wschodniej grobu, włącznie z centralną, wystąpiły dwa rzędy popielnic, w dosyć równym ciągu przy ścianie północnej (począwszy od ściany wschodniej naczyń nr 1–6, 10 oraz pokrywki nr 42 i 38) i nieco falującym przebiegu przy ścianie południowej, co wynikało z większego zróżnicowania wielkościowego naczyń (nr 30, 29, 28, 31, 41, 11, 39, 33 oraz pokrywka 39). Następnie w kierunku ściany zachodniej wystąpiła wolna od popielnic przestrzeń wielkości około 70 cm, wypełniona kilkoma zróżnicowanymi przystawkami (naczynia nr 20, 19, 18, 40, 24, 25, 22). Kolejne popielnice zdeponowano przy ścianie północnej, w rzędzie nieco odsuniętym, pod minimalnym skosem, w stosunku do popielnic z partii wschodniej (naczynia nr 7–9, 16 oraz pokrywka nr 37). Natomiast dostawione w południowo-centralnej partii 3 popielnice (naczynia nr 12–14) oraz mniejsze przystawki (naczynia nr 27, 32), wyłamują się z regularnego układu, poszerzając strefę grobu. Wreszcie w południowo-zachodniej partii grobu wystąpiły dwa rzędy popielnic, jeden, nieco łamany, bliżej strefy przystawek (naczynia nr 26, 23, 21) i drugi przy ścianie południowej (naczynia nr 34–36), natomiast przy ścianie zachodniej zdeponowano dwie kolejne popielnice o przesuniętej pozycji (nr 15, 17). W sumie w obrębie grobu zdeponowano 29 popielnic, głównie w postaci naczyń wazowatych (24), poza tym w dzbanach (3) oraz misach (2), w których złożono szczątki 36 osobników, w tym w 7 popielnicach po dwóch. Większość popielnic, szczególnie większych egzemplarzy naczyń wazowatych została uszkodzona, częściowo w górnej części, co dotyczyło naczyń głównie z partii wschodniej (nr 3, 5, 29) oraz silnie, na przeważającej wysokości, co miało miejsce w partii centralnej (nr 24, 33), południowo-zachodniej (nr 34–36) oraz zachodniej (nr 16, 17, 40). Potwierdza to silną destrukcję grobu związaną z procesami podepozycyjnymi w późniejszych okresach chronologicznych, w tym zapewne szczególnie głębokiej, współczesnej orki. Interesującym faktem jest odkrycie 3 pokrywek (nr 37, 38, 42) w położeniu sugerującym ich zsunięcie jeszcze w czasie przed późniejszą destrukcją górnej partii grobu, nasuwające różne interpretacje (tabl. 148). W jednej z nich należałoby przyjąć konieczność istnienia zamknięcia otwartej przestrzeni grobu na poziomie stropu, wobec braku kamiennej konstrukcji z płyt, jak w wypadku grobów skrzynkowych, wykonanego z materiału organicznego (np. drewnianych dranic) i istnienie pewnej dynamiki w obrębie tej przestrzeni, np. w trakcie deponowania kolejnych pochówków, co jest niejako standardowo przyjmowaną koncepcją tłumaczenia zawartości grobów wielopopielnicowych kultury pomorskiej (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 195, 197). Zapewne nie można także wykluczyć zsunięcia pokrywek w trakcie destrukcji tego potencjalnego nakrycia stropu, przy stopniowym obsuwaniu się rozkładających się dranic i penetracji warstw ziemi z wyższego poziomu zasypiska grobu. Inne spojrzenie prezentuje T. Malinowski (2012, s. 314–315), interpretując groby zbiorowe jako efekt jednorazowego aktu wspólnego pochówku wcześniej przechowywanych oddzielnie popielnic, w tym z sukcesywnym wypełnianiem ich pojedynczych egzemplarzy zawierających szczątki kilku osobników. Jednym z argumentów za tą koncepcją byłyby nieuchronne uszkodzenia inwentarzy grobowców w trakcie dokopywania się do nich w celu złożenia kolejnych pochówków (T. Malinowski 2012, s. 308–309), które to założenie nie bierze jednak pod uwagę wyżej zasugerowanego nakrycia stropu. Wypadki poprzewracanych naczyń i zsuniętych pokrywek miałyby zaistnieć nie w trakcie uzupełniania zawartości grobów, lecz późniejszego oddziaływania środowiska (T. Malinowski 2012, s. 312). Pozostawiając otwartą dyskusję na ten temat, ostatni argument miałby jeszcze uzasadnienie np. w stosunku do grobów skrzynkowych, właśnie z zachowaną, zamkniętą konstrukcją stropową, natomiast przy zawartości zbiorowych grobów zasypanych w momencie powstania, zmiana pozycji poszczególnych elementów inwentarza wymagałaby istotnych przesunięć nawarstwień ziemi, czego dotąd nie zaobserwowano. Koncepcja T. Malinowskiego niesie ze sobą także istotną konsekwencję w stosunku do przypadków tego typu obiektów o pewnym zróżnicowaniu stylistycznym zawar-

tości, wyjaśnianym także zróżnicowaniem chronologicznym (np. B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 195). Jednorazowy akt depozycji musiałby te różnice chronologiczne znosić (bądź przynajmniej znacznie je spłaszczać), albo przenosić na poziom zakładanej praktyki wcześniejszego przechowywania poszczególnych elementów inwentarza rozłożonego w czasie.

Założenie możliwości uzupełniania zawartości grobów zbiorowych jest tłumaczone także niektórymi rozwiązaniami konstrukcyjnymi, jak np. przerwa w obwarowaniu grobu z Konstantynowa-Ignacewa, interpretowana być może jako wejście do grobowca (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 184, ryc. 2). Prawdopodobnie śladem porównywalnego rozwiązania jest w przypadku obiektu 438 wyodrębniony aneks (tabl. 148).

Grób z Ludwinowa należy do kilkudziesięciu zarejestrowanych grobów wielopopielnicowych kultury pomorskiej, zawierających przynajmniej 15 popielnic, w tym do nielicznej grupy kilku największych grobów z ponad 25 popielnicami, zarejestrowanych na linii dolnej Wisły oraz na południe od Noteci, z odosobnionym, najdalej na południe wysuniętym grobem z Konstantynowa-Ignacewa stan. 18 (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 197, ryc. 6). Z najbliższych położonych obiektów tego typu należy wymienić grób nr 20 na oddalonym o około 4 km, datowanym na okres lateński cmentarzysku w Wichrowicach, pow. włocławski, w którym zdeponowano 24 pochówki ze szczątkami 24 osobników, w tym z trzema pochówkami podwójnymi i trzema symbolicznymi. Grób na dosyć regularnym planie owalnym o wymiarach jamy około 1,4–1,6×3,60 m, przy strefie zdeponowania popielnic wielkości około 0,7–0,8×2,7 m, miał częściowo zachowaną obstawę z kamiennych otoczków, z wypełniskiem ciemnożółtej gliny otaczającym naczynia częściowo górą uszkodzone, co wynikało z dosyć płytkiego posadowienia zagłębienia grobu. Generalnie morfologia i rozmiary obiektu z Wichrowic wyraźnie nie odbiegają od grobu z Ludwinowa, poza bezpośrednio przy nim sąsiadującym skupiskiem spalenizny z obstawą kamienną, brany za miejsce palenia zwłok, co stałoby w opozycji do interpretacji T. Malinowskiego, powołującego się m.in. na obiekt z Wichrowic (L. Krzyżaniak 1965, s. 113–117, 120–121, ryc. 25; T. Malinowski 2012, s. 309, ryc. 4).

W obrębie grobu zbiorowego z Ludwinowa, jak wyżej wspomniano, zarejestrowano 46 egzemplarzy zachowanych w różnym stopniu form reprezentujących większość kategorii warsztatu ceramicznego kultury pomorskiej, poza kategorią A – naczyniami garnkowatymi i kategorią F – talerzami. W przeważającej części należały do naczyń wazowatych (21), poza tym do mis (5), dzbanków (5), kubków (2) i pokrywek (6). W wyposażeniu wystąpiło 29 fragmentów lepiej zachowanych przedmiotów z brązu, głównie kólek (26), łańcuszków (2) i spiralki typu salta leone (1) oraz 100 fragmentów, najczęściej bardzo drobnych, należących do przedmiotów z brązu trudnych do zidentyfikowania. Odkryto także paciorki szklane, całe lub zachowane w większej części (3), bądź w postaci rozdrobnionej i przepalanej (81), poza tym wystąpiła szpila kościana i fragment nieokreślonego przedmiotu z żelaza (tabela 11).

Zarysujmy teraz kontekst kulturowo-chronologiczny poszczególnych elementów inwentarza.

Czernione naczynie wazowate typu **B.1** (naczynie nr 12 – popielnica; tabl. 152: 1) stanowi starszy element stylistyczny grobu, co potwierdzają analogie z Pomorza wschodniego, z cmentarzyska datowanego na HC, łączonego z fazą wielkowiejską w Dąbrównie, stan. 8, pow. słupecki, z zespołu z płaską pokrywą wpuszczaną (A Krzyżaniak 2009, ryc. 9: g, s. 117–119) czy z cmentarzyska w Rokitach, stan. 1, także z płaską pokrywą (M. Kwapiński 1999, s. 152, nr 1561, tabl. CLIII). Wczesny kontekst płaskich pokryw wyraża się w ich współwystępowaniu z popielnicami oczkowymi (cmentarzysko we Władysławowie Chłapowie; M. Andrzejowska 2003, ryc. 20: a, b; 22: e, d; 29: a, b) czy np. szpilami z łabędzią szyjką i stożkową główką (cmentarzysko w Dębówku Nowym; M. Kaczmarek 2005, ryc. 2B: 6–9). Forma wazy B.1 ewidentnie wywodzi się ze stylistyki łużyckiej, na co wskazują zbliżone formy, z charakterystycznym łamaniem brzuśca występujące w grupie chełmińskiej, np. na datowanym na okres halsztacki (do lateńskiego ?) cmentarzysku w Małej Kępie (J. Chudziakowa 1968, s. 191–192, tabl. III: 4, XII: 1; XXVIII: 1; 1974, w ramach naczyń wazowatych typu A, s. 16–17, tabl. II: 3). Ornament odciskany OO.2 pokrywający górną partię brzuśca reprezentuje tendencje stylistyczne klasycznej fazy kultury pomorskiej z bogatą ornamentyką, z dominacją technik rycia i odciskania, szczególnie w fazie II (HD2–3) wg S. Czopka (1992, s. 48, 86–88), co w Wielkopolsce dotyczy grupy A znalezisk wg L. Krzyżaniaka (1971, s. 202). Dla wbudowania w układ krokwiowy dodatkowego motywu dendromorficznego można przytoczyć analogię z grobu 1 z cmentarzyska w Grzybowicach, stan. 1 pow. wągrowiecki (A. Kwapiński, 2007, s. 38, nr 2343). Tego typu przedstawienia generalnie łączone są z wyobrażeniami drzew – samotnych,

w wypadku pojedynczych motywów lub wbudowanych w inne motywy figuralne, albo z wyobrażeniami lasu przy zgrupowaniach takich figur, zapewne mogą jednak posiadać inne znaczenia. Wplatanie motywów dendromorficznych w ornament geometryczny być może nie wykracza poza funkcję czysto zdobniczą (A. Kwapiński 2005, s. 314, 315). Charakterystyczna technika wykonania ornamentu OO.2 poprzez ciągły odcisk stemplowy z drobnym, poprzecznym żłobkowaniem, jako narzędzie wykonania sugeruje być może odcinek pierścienia napierśnika, gdzie tego typu odcinkowy motyw jest standardowym elementem bardziej rozbudowanych wątków, przy czym wydaje się, że należałoby tu brać pod uwagę szczególnie egzemplarze o przekroju płasko-soczewkowatym, ornamentowane obustronnie (M. Kamińska 1992, s. 23, ryc. 2–9). Nie bez znaczenia jest tutaj także spójna z ogólną stylistyką wazy B.1 chronologia występowania napierśników łącząca się z okresem HD, choć niejako problemem interpretacyjnym jest zupełny brak tego typu znalezisk na terenie Kujaw i Pojezierza Gnieźnieńskiego (M. Kamińska 1992, ryc. 8; M. Kaczmarek 2005, s. 167, ryc. 9). Ornament popielnicy uzupełniają elementy plastyczne w postaci pseudo-uch z odchodzącymi od nich w dół plastycznymi wąsami z poprzecznym karbowaniem (ornament OP.1). Na terenie Wielkopolski pseudo-ucha byłyby związane z naczyniami z grupy B znalezisk wg L. Krzyżaniaka (1971, s. 203), którą można odnosić do III-IV fazy kultury pomorskiej (S. Czopek 1992, s. 48), natomiast wg S. Czopka (1992, s. 44), element ten, umieszczany na wazach, wiąże się raczej z wczesnymi fazami kultury pomorskiej. Plastyczne, karbowane listewki przypominające zdobienie z naczynia B.1, będące elementem motywu pętelkowego, mającego stanowić imitację pętli sznurka, wystąpiły na jednym z naczyń z cytowanego wyżej cmentarzyska z fazy wielkowiejskiej w Dąbrównie, pow. słupski (A. Krzysiak 2009, s. 117, ryc. 9: e). Plastyczne wąsy odchodzące od uch, bądź innych elementów plastycznych, w wersji gładkiej, niekiedy w formie półksiężycowatej i karbowanej, występują przede wszystkim w ornamentyce kultury grobów kłoszowych (M. Gądzikiewicz 1954, s. 152, tabl. XVIII; A. Kietlińska, R. Miłkaszewska 1963, tabl. VII: 2, XIV: 15, XV: 8), choć w dotychczasowych ujęciach syntetycznych brak jest obszerniejszego komentarza dotyczącego tego typu elementów, w tym odnośnie ich pozycji chronologicznej (T. Dąbrowska 1977; T. Węgrzynowicz 1988; M. Andrzejowska 1995). Przykładem listew półksiężycowatych odchodzących od pseudo-uch (quasi uch) jest gładka popielnica z grobu 13 z cmentarzyska w Grabku, stan. 11, pow. bełchatowski, datowanego na LtA (LtB ?), z przeważającymi elementami kłoszowymi (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 201, 203, ryc. 12: 6) oraz popielnica nr 18 z grobu wielopopielnicowego nr 19 w Konstancynie Łódzkim-Ignacewie stan. 18 datowanego na schyłek LtA, interpretowanego jako starszego wobec nekropolii w Grabku (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 195, 197, 205 ryc. 3: 18). Pseudo-ucha z plastycznymi wąsami o bardziej prostym przebiegu ozdobiły gładki kłosz z grobu symbolicznego nr 2 z wyżej wymienionej nekropolii w Konstancynie Łódzkim-Ignacewie (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 197, ryc. 7: 6). Podobny do ornamentu na wazie B.1 układ pseudo-uch z dwoma prostymi, karbowanymi wąsami znajdujemy na zbliżonych, gładkich popielnicach z cmentarzysk kłoszowych w Warszawie-Henrykowie (grób kłoszowy nr 111, naczynie typu III 2; B. Zawadzka 1964, tabl. XV: 6, s. 262) oraz Warszawie-Zerzniu, stan. 4 (grób kłoszowy nr 9, garnek typu Ib; M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 18: d, s. 67–68)

Górą czernione naczynie wazowate typu **B.2** (nr 14 – popielnica; tabl. 152: 3) nawiązuje do typu 2B dla cmentarzysk pomorskich na Mazowszu, np. z grobu skrzynekowego z obecną pokrywą czapkowatą z Turzy Wilczej, pow. lipnowski (B. Chomentowska 1970, s. 203, 205, tabl. VIII: 2). Porównywalne formy można przytoczyć z grobu 30 z Michałkowa, pow. lipnowski na cmentarzysku datowanym na HD/LT (Ł. i J. Okuliczowie 1976, s. 441–442, 455, ryc. 10: d) lub z grobu XI z Chłapowa, pow. średzki, datowanego na wczesny okres lateński (J. Górecki 1991, s. 181, 198, ryc. 11: 6). Podobnie jak typ B.1, także zbliżony sylwetką typ B.2 można wywodzić ze stylistyki łużyckiej (J. Chudziakowa 1968, tabl. IV, XXVI, XXX).

Naczynia typu **B.4**, w jednym wypadku zachowane w górnej partii profilu (odmiana **B.4/1**, naczynie nr 21 – popielnica; tabl. 153: 1), w pozostałych zaś z utraconymi szyjkami (odmiana **B.4/2**, naczynie nr 2 – popielnica; tabl. 149: 2; odmiana **B.4/3**, naczynie nr 20 – przystawka; tabl. 152: 5), zakwalifikowano do naczyń wazowatych. Morfologicznie nawiązują jednak także do bardziej przysadzistych dzbanów (czego w tym wypadku nie można wykluczyć, z racji wyraźnego zniszczenia omawianych egzemplarzy i być może nie zachowania uch), jakie np. dla zespołów pomorskich na Mazowszu zostały ujęte w odmianie 7B (B. Chomentowska 1970, s. 203, 208; tabl. III: 1, X: 11; P. Sobczyk 2009, s. 85, ryc. 5: 3), choć zapewne przeciwko temu przemawia brak ich czernienia. Porównywalne formy można jednak tak-

że odnaleźć wśród mniejszych naczyń wazowatych ze zbliżonym profilowaniem brzuśca, np. w grobie nr 2 z Gledzianówka stan. 2 (I. Jadczykowa 1977, tabl. VI: 1). Dla nieco bardziej baniastej odmiany B.4/3, przy rekonstrukcji zakładającej niewiele wyższą formę, analogię stanowiłoby naczynie ze zbiorowego grobu nr 8 z pomorsko-kloszowego cmentarzyska w Pasikonkach, pow. warszawski zachodni, o zbliżonych, jak się wydaje, cechach technologicznych (H. Różańska 1976, s. 147, ryc. 12: f).

Naczynie wazowate typu **B.6** (naczynie nr 4 – popielnica; tabl. 149: 7) zdobione podwójnymi guzkami (ornament OP.9) nawiązuje do naczyń wazowatych odmiany A kultury pomorskiej na terenie Wielkopolski, charakterystycznych dla grupy C znalezisk wg L. Krzyżaniaka (1971, s. 204, tabl. XXVI: 18), chronologicznie łączonej z III-IV fazą kultury pomorskiej (S. Czopek 1992, s. 48), z analogią z datowanego na wczesny okres lateński grobu skrzynkowego nr 2 z Jaraczewa, pow. jarociński (Z. Pieczyński 1965, s. 260, 262, ryc. 5: 1). Na terenie Mazowsza zbliżone naczynia ujęto w ramach odmiany 3C wg B. Chomentowskiej (1970, s. 203, 206), występującej tak w grobach kultury grobów kloszowych jak i kultury pomorskiej. Z obszaru północno-zachodniego Mazowsza, można przytoczyć stosunkowo bliskie terytorialnie Ludwinowa analogie ze skrzynkowego grobu zbiorowego z Ciepienia, pow. golubsko-dobrzyński (B. Chomentowska 1970, s. 242–244, tabl. I: 11) oraz z przypuszczalnie podkoszowego grobu 13 z cmentarzyska w Michałkowie, pow. lipnowski, datowanego na HD/Lt (Ł. i J. Okuliczowie 1976, s. 439, 455, ryc. 6: a). Porównywalne formy wystąpiły także na cmentarzyskach w Warszawie-Brylowszczyźnie w grobie podkoszowym nr 131 łączonym z fazą Ib cmentarzysk kloszowych na Mazowszu (M. Andrzejowska 1995, ryc. 8: d) oraz w Warszawie-Henrykowie, w grobie 107, w postaci bardziej przysadzistej, ale wykazującej wszystkie cechy morfologiczne typu B.6 (B. Zawadzka 1964, tabl. XIV: 20).

Wazie B.6 towarzyszyła czerniona pokrywa typu **E.1** (forma nr 42; tabl. 149: 8), którą można łączyć z typem IV3C wg S. Czopka (1992, ryc. 13, s. 42 – tabela 5), datowanym w ramach faz II-III. Zbliżone formy można przytoczyć z Mazowsza z grobu skrzynkowego z Modela, pow. gostyniński (B. Chomentowska 1970, s. 256, tabl. VI: 7) lub z nieznannej miejscowości na Lubelszczyźnie (S. Czopek 1992, tabl. XI: 12, 13),

Przy popielnicy typu B.6 odkryto misę na nóżkach typu **C.8** (naczynie nr 4A; tabl. 150: 1), formę wyjątkową w zespołach pomorskich. Analogię znajdujemy w płytkiej, nieprofilowanej misie na czterech nóżkach z Kleszczewa Kościerskiego, stan. 1, pow. starogardzki, pochodzącego z datowanego na HD grobu skrzynkowego, w którym stanowiło podstawę pod popielnicę, co jest ewidentną wskazówką dla funkcji misy z Ludwinowa (W. La Baume 1963, s. 14, ryc. 4: c; T. Malinowski 1981; M. Kwapiński 1999, s. 87, nr 775; P. Fudziński 2011, s. 45, ryc. 55: 1). Natomiast sam zwyczaj stawiania popielnicy na misie, w tym wypadku o standardowej formie, zarejestrowano także na pobliskim, datowanym na okres lateński cmentarzysku w Wichrowicach, pow. wrocławski, w grobie popielnicowym nr 5 (L. Krzyżaniak 1965, s. 107–108, ryc. 7). Jeśli chodzi o inne formy naczyńniowe zaopatrzone w nóżki, to z terenu Pomorza wschodniego można przytoczyć jeszcze kilka przykładów. Należy do nich głębsza misa na trzech nóżkach z Goglewa, stan. 1, pow. tczewski (P. Fudziński 2011, s. 45, ryc. 54: 2), popielnica oczkowa na trzech nóżkach z Rekowa Górnego, pow. pucki oraz popielnica na czterech nóżkach z grobu skrzynkowego z Tłuczewa, pow. wejherowski (W. La Baume 1963, s. 13–14, ryc. 4a, d; T. Malinowski 1981a, s. 106). Być może genezy takiego elementu należy upatrywać w związanych z fazą wielkowiejską (Władysławowo) urnach domkowych zaopatrzonych w nóżki, datowanych na HC lub koniec V EB, np. z Obliwic, pow. lęborski, Wódki, pow. lęborski czy z okolic Gdańska (W. La Baume 1963, s. 12, 13, ryc. 2: a, c, d; T. Malinowski 1967, s. 130, ryc. 3–5; J. Podgórski 1992, s. 206).

Zachowane tylko w dolnej partii naczynie wazowate typu **B.7** (nr 29 – popielnica; tabl. 153: 8) w stosunku do pozostałych form z grobu 438 wyróżnia bardzo nisko położony załom brzuśca, wskazujący na formę gruszkowatą, zapewne zbliżoną proporcjami do odmiany A stanowiącej formę przewodnią grupy A znalezisk z Wielkopolski (L. Krzyżaniak 1971, s. 201, tabl. XXIV: 1, 2), odpowiadającej II fazie kultury pomorskiej wg S. Czopka (s. 48). W wypadku omawianego naczynia nie można nawet wykluczyć, że pierwotnie stanowiło dół chropowatej od dołu popielnicy twarzowej, być może typu B wg J. Kruka (1969, s. 105, ryc. 6a), o morfologii, którą mogą sugerować przykłady z Białośliwia, pow. pilski czy Koziej Góry, pow. nakielski (A. Kwapiński A. 2007, s. 9–10, nr 2176; s. 47–49, nr 2403, tabl. XXXII: 2403; nr 2406, 2415). Wśród materiałów luźnych natrafiono na mały, czerniony, plastycznie uformowany fragment, o trójkątnym pionowym profilu poprzecznym, z wyciągniętymi do boku dwoma plastycznymi

guzkami (tabl. 153: 10, 10a). Jak się wydaje, z bardzo dużym prawdopodobieństwem, omawiany fragment w podstawowym ukształtowaniu zbliża się do niektórych form nosów na popielnicach twarzowych, zaś rysująca się w jego przedstawieniu pewna schematyczność i brak bardziej rozwiniętych cech anatomicznych, wskazywałyby, że pochodzi z popielnicy typu B wg J. Kruka (1969, ryc. 6:e, g; A. Kwapiński 2007, s. 34, nr. 2318, tabl. II: 1). Tak więc rzeczywiście można przyjąć, że rozpatrywany fragment pochodzi od naczynia typu **B.7**, które należałoby traktować jako w znacznym stopniu uszkodzoną popielnicą twarzową. Należy również wspomnieć, że zachowaną tylko w dolnej partii, analogiczną, gładką formę, zbieżną także rozmiarami, odkryto na pobliskim cmentarzysku w Wichrowicach, w grobie kłoszowym nr 11, gdzie wystąpiła m.in. z całkowicie chropowaconym kłozem jajowatym z wygniataną krawędzią (L. Krzyżaniak 1965, s. 110, ryc. 16: 3). W okolicy naczynia **B.7** odkryto także pokrywkę typu **E.2** (nr 43; tabl. 153: 9), odpowiadającą typowi IV2B wg S. Czopka (1992, s. 38, ryc. 13, tabela 5) łączącemu się z klasyczną fazą kultury pomorskiej (fazy II-III), z analogiami np. z grobu skrzynkowego z Parzenia, pow. płocki (B. Chomentowska 1970, s. 257, tabl. VI: 10) czy na cmentarzysku w Pleszewie, pow. loco (E. Pudęko 1995, ryc. 5: a). Również i w jej wypadku nie można wykluczyć, że pierwotnie mogła stanowić nakrycie naszej hipotetycznej popielnicy twarzowej, tym bardziej, że jeśli chodzi o dopasowanie metryczne, w tej części grobu nie ma alternatywy w postaci konfiguracji z innym naczyniem. Przykład potencjalnej rekonstrukcji łączącej w całość trzy wyżej scharakteryzowane elementy zawarto na tabl. 153: 8–10).

Dwustożkowe naczynia wazowate typu **B.9** (odmiana B.9/1, naczynie nr 11 – popielnica; odmiana B.9/2, naczynie nr 10 – popielnica; tabl. 151: 4, 5) reprezentują formę występującą od fazy wielkowiejskiej (Władysławowo), (J. Podgórski 1992, ryc. 13; A. Krzysiak 2009, ryc. 9: i) i są obecne w starszych zespołach klasycznej fazy kultury pomorskiej, np. grób skrzynkowy, obiekt 21 z cmentarzyska w Zaworach, pow. kartuski, datowanego na koniec okresu HD, początek wczesnego okresu lateńskiego (M. Fudziński, F. Rożnowski 1997, s. 43, ryc. 53: e, f). Trwają jednak jeszcze przynajmniej do okresu LtB1, na co wskazuje datowanie obiektu B73 z cmentarzyska w Chojnatach stan. 2, pow. chojnicki, z przedziałami 380–350 BC (17 %), 300–200 BC (50 %), z uśrednieniem z innymi datami do przedziału 400–350 BC (S. Rzepecki, M. Piotrowska, K. Walenta 2009, s. 101, ryc. 4). Z cmentarzysk pomorsko-kłoszowych z Mazowsza analogiczną formę można przytoczyć z cmentarzyska w Pasikonkach, stan. 1, pow. warszawski zachodni, z grobu zbiorowego nr 4 (H. Różańska 1976, ryc. 8: i, s. 144, 148). W genetycznych nawiązaniach dla naczyń z grobu 438 należy mieć na uwadze także rozpowszechnienie tej formy, w odróżnieniu od Kujaw, w okresie HC i szczególnie HD w obrębie grupy chełmińskiej kultury łużyckiej (typ D naczyń wazowatych; J. Chudziakowa 1974, 18–19, tabl. II: 4).

Naczynia wazowate typu **B.10** i częściowo zbieżnego z nimi egzemplarza typu **B.11**, najwcześniejsze nawiązania wykazują do form naczyń z kulistym brzuścem ze wspomnianego cmentarzyska z fazy wielkowiejskiej w Dąbrównie, współwystępujących m.in. z płaskimi pokrywami wpuszczanymi (A. Krzysiak 2009, s. 117, ryc. 9: a, d, e, f). Z drugiej jednak strony w formie omawianego typu widać odbicie stylistyki wyróżniającej zespoły kultury pomorskiej z okresu lateńskiego. Nawiązują do naczyń beczułkowatych odmiany H charakterystycznych dla gr. C materiałów kultury pomorskiej z Wielkopolski wg L. Krzyżaniaka (1971, s. 204–205, tabl. XXVI: 9; Z. Głogowski 1985, s. 65, tabl. II: 2), zaś w klasyfikacji S. Czopka (1992, s. 43–44, ryc. 11, tabela 3) odpowiadają morfologii typu II7a datowanego na III-IV fazę szeroko pojętej kultury pomorskiej, wpisującego się w zmienność chronologiczną wyrażającą się w przechodzeniu od ostrego profilowania do słabszego. Dla obszaru Polski Środkowej typ B.10 znajduje odpowiedniki w podgrupie 1d, ewentualnie 1e wg I. Jadczykowej, wyróżnionych wśród materiałów lateńskiej fazy kultury pomorskiej, rejestrowanych w różnej frekwencji na poszczególnych cmentarzyskach, szczególnie w Gledzianówku, Kościerzynie, Mierzynie, Witaszewicach, Zadowicach (I. Jadczykowa 1977, tabl. I: 12, III: 11, V: 1, VII: 8; 1995, s. 147, ryc. 6, 10). Należy jednak podkreślić, że przy zbieżnościach tektonicznych (abstrahując od braku górnej partii szyi, jak można przypuszczać, przynajmniej u typu B.10 zachowanej do przeważającej wysokości), egzemplarze z obiektu 438 odróżnia w stosunku do większości przytaczanych odniesień brak wyraźnego podkreślenia granicy brzuśca i szyi. Porównywalne tektonicznie formy pojawiają się także na cmentarzyskach kłoszowych, np. w Wieliszewie, w obiekcie 37, grobie popielnicowym, chropowacony od dołu garnek wazowaty typu Vc, bez podkreślonej granicy szyi, co raczej jest wyjątkiem (T. Węgrzynowicz 2006, s. 238, 255, ryc. 38: f). Według M. Andrzejowskiej (1995, s. 135) popielnicowa forma grobów miałyby być na cmentarzyskach

kloszowych zjawiskiem późnym, choć w Wieliszewie w niektórych wypadkach groby tego typu zawierały dzbany i kubki czyli formy o rozwiniętej tektonice tradycji halsztackiej (T. Węgrzynowicz 2006, s. 259). Najbliższa terytorialnie analogia do typu B.10 pochodzi ze wspomnianego cmentarzyska z okresu lateńskiego w Wichrowicach, z grobu popielnicowego nr 6, gdzie wystąpiło naczynie o formie szczególnie zbieżnej z odmianą B.10/1, różniące się brakiem elementów plastycznych i szyjką oddzieloną od brzuśca dwoma poziomymi bruzdami (L. Krzyżaniak 1965, s. 108, ryc. 11: 3). Naczynia typów B.10 i B.11 ozdabiają umieszczone u nasady szyi, symetrycznie po obydwu stronach brzuśca, plastyczne, łukowate listwy-uchwyty, zakończone okrągłymi rozszerzeniami, niekiedy z zagłębieniami nadającymi formę miseczkowatą (ornament OP.8). Ornament łukowatych listwek towarzyszy naczyniom wazowatym odmiany A umieszczanym w grupach B i C znalezisk kultury pomorskiej w Wielkopolsce (L. Krzyżaniak 1971, s. 203–204, 244, tabl. XXV: 9, XXVI: 17). Porównywalne plastyczne uchwyty, w dodatku niekiedy właśnie z miseczkowatymi zakończeniami, można także odnaleźć na stanowiskach kultury jastorfskiej ze Szlezewiku-Holsztyna, w Jevenstedt i Neumünster-Oberjörn, datowanych w ramach faz Ib1–2 i Ic1–2 wg H. Hingsta, mieszczących się w przedziale HD – LtA do początku LtB1 (H. Hingst 1974, s. 71, tabl. 30, grób 293; tabl. 39, grób 383; tabl. 46, grób 441; tabl. 48, grób 463; 1980, ryc. 3, tabl. 2, grób 20; tabl. 13, grób 141; H. Machajewski, R. Pietrzak 2004, ryc. 2). W kontekście najnowszych ustaleń M. Grygiela (2005, s. 49–50) najwcześniejsze pojawienie się kultury jastorfskiej na Kujawach, owocuujące powstaniem materiałów typu Brześć Kujawski, przypada w obrębie fazy LtB2, bezpośrednio po schyłkowej fazie kultury pomorsko-kloszowej, przypadającej na LtB1 i początek LtB2. Brak nawiązań formalnych w obrębie grobu 438 do materiałów typu Brześć Kujawski podważają zasadność powyższych paraleli (K. Jazdzewski 1940, tabl. VIII–XIII; M. Grygiel 2005, ryc. 1–7). Wydaje się, że źródła rozbudowania uchwytów o wspomniany dodatkowy element można natomiast szukać w ornamentyce plastycznej kultury grobów kloszowych, gdzie okrągłe zakończenia z zagłębieniem niekiedy uzupełniały plastyczne, zwisające frędzle na kloszach i garnkach (M. Gądzikiewicz 1954, tabl. XVIII, listwy zwisające: nr 4; B. Zawadzka 1964, tabl. II: 9a; M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 13: j; T. Węgrzynowicz 2012, ryc. 48: f, s. 65). Naczynia typu B.10, spełniające funkcję popielnicy, sąsiadowały ze sobą przy północnej ścianie w centralnej partii grobu (odmiana B.10/1 – naczynie nr 6, tabl. 150: 2; naczynie nr 7, tabl. 150: 7; odmiana B.10/2 – naczynie nr 8, tabl. 151: 2). Natomiast naczynie typu B.11 (nr 1; tabl. 149: 1) wystąpiło na wschodnim skraju grobowca. Naczyniu nr 6 towarzyszyła pokrywka odmiany E.3/1 (nr 38; tabl. 150: 5), natomiast naczyniu nr 8 – pokrywka odmiany E.4/2 (nr 37; tabl. 151: 3). W tej strefie grobu odkryto jeszcze jedną pokrywkę odmiany E.4/1 (nr 39; tabl. 154: 3), przy silnie zniszczonej popielnicy – naczyniu nr 33. Obydwie odmiany charakteryzujące się stożkowatym profilem bez zakładki i zaczątkowymi uchwytami z lekkim zagłębieniem można zaklasyfikować do typu IV3A wg S. Czopka (1992, ryc. 13, tabela 5), charakterystycznego dla faz II–III kultury pomorskiej. Analogie dla formy omawianych pokrywek można przytoczyć z Woli Szydłowieckiej-Kolonii, pow. skierniewicki, w kontekście materiałów datowanych na wczesny i środkowy okres lateński (T. Węgrzynowicz 1963, ryc. 5:c, s. 85; M. Andrzejowska 2005, ryc. 6: 4) czy z grobu skrzynekowego nr 1 na cmentarzysku z HD/Lt w Michałkowie, pow. lipnowski (Ł. i J. Okuliczowie 1976, ryc. 3: d, s. 455). W obrębie grobu jako znalezisko luźne odkryto jeszcze jeden fragment pokrywki w postaci fragmentu uchwytu z bardziej zaakcentowanym wgłębieniem (**typ E.6**; ryc. 154: 17). Omawiane egzemplarze można dołączyć do grupy znalezisk co prawda zróżnicowanych formalnie, których wspólnym mianownikiem jest jednak w różnym stopniu zagłębiony uchwyt i brak zakładki. Tego rodzaju pokrywki, nie wykazujące związku z obszarem wyjściowym kultury pomorskiej, rozprzestrzenione są na terenach Polski Środkowej oraz Mazowsza (M. Andrzejowska 2005, s. 132, ryc. 2, 5, 6). Bliskie do nich analogie znajdują się w halsztackich zespołach grupy śląskiej (M. Gedl 1973, tabl. X: 12, XIX: 4, XXIII: 15, XXVIII: 4, XXX: 4, XXXII: 8) oraz grupy górnośląsko-małopolskiej kultury łużyckiej, której ekspansja w kierunku północno-wschodnim i wschodnim (M. Gedl 1980, s. 88; 1989, s. 638; K. Szamałek 1995; 2002; K. Szamałek, U. Narożna-Szamałek 1997) zapewne dała podstawę do późniejszego przejścia takiego wzoru do zespołów pomorsko-kloszowych. Adaptacja tej formy, tak jak innych elementów z miejscowego, łużyckiego podłoża, musiała nastąpić w trakcie przesuwania się grup ludności kultury pomorskiej ze wschodniej Wielkopolski, przez Polskę Środkową w kierunku wschodnim (M. Andrzejowska 2005, s. 134), choć w wypadku grobu z Ludwinowa należy zapewne brać pod uwagę również adaptację miejscową.

Szerokodenne naczynie wazowate typu **B.12** (nr 9 – popielnica; tabl. 151: 1), zdeponowane w północno-zachodnim krańcu grobu, zachowało się tylko w partii brzuśca. Jako przybliżenie potencjalnej pierwotnej formy można przytoczyć analogię z grobu skrzynkowego nr 21 z Zaworów, pow. kartuski, w postaci popielnicy określonej jako gruszkowata (M. Fudziński, F. Rożnowski 1997, s. 43, ryc. 53: c) lub nieco odmienne naczynie dwustożkowate z grobu nr 28 z cmentarzyska kultury pomorskiej z Michałkowa, pow. lipnowski (Ł. i J. Okuliczowie 1976, s. 441, ryc. 10: b). Zbliżone w partii brzuśca formy (a być może pierwotnie także w pełnym profilu, co sugeruje zaakcentowany bark naczynia) znajdujemy także wśród przysadzistych waz z pionową, krótką szyją odmiany IBc z cytowanego grobu zbiorowego z Konstanyntynowa Łódzkiego-Ignacewa, zdeponowanych w młodszych częściach obiektu, wschodniej i centralnej (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 187, 195, ryc. 3: 9, 17).

Misę odmiany **C.1/3** (naczynie nr 13 – popielnica; tabl. 151: 8) wyróżnia krawędziowy ornament plastyczny (OP.10). Na cmentarzyskach kłoszowych na Mazowszu guzki na krawędziach mis sporadycznie pojawiają się w najstarszym horyzoncie Ia oraz w horyzoncie Ib, liczne są natomiast w horyzoncie IIa oraz schyłkowym przedziale IIb w ujęciu M. Andrzejowskiej (1995, s. 135, 136, ryc. 8:a; 9: g, i), głównie na formach nieprofilowanych, natomiast wg T. Dąbrowskiej (1977, s. 130, tabl. IV: 18) należą do form późnych, obecnych w ramach faz II i III. Na Mazowszu ornament tego typu w zespołach kultury pomorskiej występuje stosunkowo rzadko, np. na cmentarzysku w Więclawicach, pow. płocki, z pochówkami podkoszowymi i popielnicowymi (B. Chomentowska 1970, s. 209, 211–212, 267, tabl. X: 13). Misy zdobione na krawędziach guzkami grupują się także w Polsce środkowej i na Kujawach. Przykłady z tego terenu znajdujemy już w kontekście materiałów o starszej chronologii, co potwierdza wielopopielnicowy grób skrzynkowy z Kręcieszek, pow. kutnowski (I. Jadczykowa 1992, s. 225, tabl. V: 11), natomiast większość egzemplarzy pochodzi z zespołów datowanych na okres lateński, np. z Gledzianówka stan. 1, pow. łęczycki i Mierzyna stan. 1, pow. piotrkowski (I. Jadczykowa 1975, s. 182, tabl. VI: 9, 10; 1977, s. 42, tabl. I: 14; 1995, s. 141–143, 149). Duża seria słabo profilowanych misek z omawianym ornamentem (7 egzemplarzy), sklasyfikowanych jako typ III, wystąpiła w grobie zbiorowym z Konstanyntynowa Łódzkiego-Ignacewa stan. 18, datowanym na schyłek LtA (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 189, ryc. 4). Jak pokazuje analiza B. Muzolfa, misy z guzkami przykrawędnymi zasadniczo nie występują na datowanych na HD i wczesny okres lateński cmentarzyskach z Pomorza i ten typ ornamentu musiał zostać przejęty do garnituru ceramicznego kultury pomorskiej już w trakcie jej rozprzestrzeniania, a jako jeden z potencjalnych obszarów adaptacji można wskazać choćby obszar grupy chełmińskiej (np. cmentarzysko w Małej Kępie; J. Chudziakowa 1974, s. 40, tabl. IX: 4, 5; XIV:) czy kruszwicki kompleks osadniczy kultury łużyckiej, gdzie plastyczne zdobienie krawędzi mis w postaci stożkowatych rożków lub językowatych występów było obecne (K. Szamałek 1987, ryc. 23, s. 58, 74; B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 192, 193). Na obszarze Polski środkowej misy z guzkami na krawędzi są wyznacznikiem starszej fazy pomorsko-kłoszowej, za czym przemawia ich brak na cmentarzysku w Grabku, stan. 11, młodszym w stosunku do cmentarzyska w Konstanyntynowie Łódzkim-Ignacewie (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 2005). Forma misy C.1/3 nawiązuje do form o zbliżonym profilowaniu występujących w fazie wielkowiejskiej (A. Krzysiak 2009, ryc. 8: c, h, i; 9: c; M. Andrzejowska 2003, ryc. 6: j; 7: b; 9: b, e), stanowiących widoczną kontynuację tradycji łużyckich. Porównywalne wyższe misy są odnotowywane we wczesnych fazach cmentarzysk kłoszowych z Mazowsza (fazy I, II), np. Warszawa-Grochów, stan. Brylowszczyzna, grób 306; Transbor, faza A; Warszawa-Henryków, faza 1, grób 95; faza 2, grób 73 (T. Dąbrowska 1977, s. 119, 123, tabl. I: 3, 29, II: 1; IV: 8); Wieliszew, obiekt 1, grób kłoszowy, misa typu Ic (T. Węgrzynowicz 2006, ryc. 5: b) i spotykane są jeszcze w fazie późnej, np. Warszawa-Henryków, grób 94 (T. Dąbrowska 1977, tabl. IV: 18; M. Andrzejowska 1995, ryc. 9: i). Podobna forma na Lubelszczyźnie łączona jest także z wczesną fazą zespołów kłoszowych (faza 1 odpowiadająca części fazy II wg S. Czopka; W. Mazurek 1995, ryc. 6, s. 164, 165). Natomiast najbliższą analogię znajdujemy na cmentarzysku w Wichrowicach pow. włocławski, w wyposażeniu grobów: nr 3 (prawdopodobnie kłoszowego) oraz nr 16 (L. Krzyżaniak 1965, s. 106, ryc. 5: 3; 20).

Dla płytkiej misy odmiany **C.1/5** (luźno odkrytej w obrębie grobu; tabl. 154: 16) analogię można przytoczyć także z cmentarzyska w Wichrowicach, z grobu nr 19 (L. Krzyżaniak 1965, s. 113, ryc. 24: 3). Na zróżnicowany kontekst podobnych form wskazują inne przykłady: z datowanego na wczesny okres lateński lub HD grobu VIII z cmentarzyska w Chłapowie, pow. średzki, w którym wystąpiła m.in. pokry-

wa czapkowata (J. Górecki 1991, s. 198, ryc. 7: 13), z cmentarzyska pomorskiego w Korytnicy, z inwentarza grobu 47, popielnicowego na bruku, zawierającego m.in. naczynie wazowate zbliżone do typu B.1 z obiektu 438 (A. Matoga 1995, ryc. 16: d, e; 19) czy z cmentarzyska z okresu lateńskiego w Sokołowicach, pow. wolsztyński, z grobu popielnicowego nr 60 (L. J. Łuka 1953, s. 125, ryc. 38: 1).

Misę odmiany **C.5/1** (naczynie nr 41 – popielnica; tabl. 154: 14) można zaklasyfikować do typu III1A łączącego się przynajmniej z fazą II dla południowo-wschodniej strefy kultury pomorskiej (S. Czopek 1992, ryc. 12, tabela 4). Na mazowieckich cmentarzyskach kloszowych nieprofilowane (lub słabo profilowane) misy towarzyszą wszystkim fazom chronologicznym (M. Andrzejowska 1995, ryc. 6: b, 8: d, 9: b, i). Dużą serię zbliżonych form znajdujemy w datowanym na LtA grobie zbiorowym z Konstancy-nowa Łódzkiego-Ignacewa stan. 18, w ramach typu II (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, ryc. 4: nr 21a, 2a, 4a, 7a, 33, 35a, s. 189).

Misa C.6 na quasi-nóżce (naczynie nr 18; tabl. 152: 8) odpowiada typowi III4D dla południowo-wschodniej strefy kultury pomorskiej, datowanemu na fazy II-III (S. Czopek 1992, ryc. 12, tabela 4). Przykładem naczynia na wyodrębnionej nóżce jest stożkowata misa z grobu nr 20 na cmentarzysku z okresu lateńskiego w Sokołowicach, pow. wolsztyński (L. J. Łuka 1953, s. 110, tabl. 19: 11).

Występujące przy krawędzi pseudo-ucho należy do charakterystycznych elementów grupy B i grupy C znalezisk z terenów Wielkopolski (L. Krzyżaniak 1971, s. 203, 204).

Ścisłe analogie do dzbanów typu **D.1** odajdujemy na terenie Mazowsza na cmentarzysku kultury grobów kloszowych w Sulbinach w grobie 27 (M. Andrzejowska 1988, s. 125, ryc. 22: 1), a także w Polsce Środkowej w kontekście starszych materiałów kultury pomorskiej w grobie skrzynkowym ze Sławęcina, gm. Grabów (I. Jadczykowa 1992, tabl. XII: 3), wielopopielnicowym grobie skrzynkowym z Kręcieszek, gm. Bedlno, razem z pokrywami czapkowatymi (I. Jadczykowa 1992, tabl. VI: 6) oraz w grobie kloszowym nr 15 z cmentarzyska w Konstancy-nowie Łódzkim-Ignacewie stan. 18 (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 199, ryc. 8: 9). Pewne nawiązania widać także na cmentarzyskach pomorskich na Mazowszu w niektórych egzemplarzach zaliczonych do typu 7B wg B. Chomentowskiej (1970, s. 208, 215, tabl. X: 13), mających być charakterystycznymi wyłącznie dla kultury pomorskiej, np. na cmentarzysku w Więclawicach, pow. płocki czy w południowo-wschodniej Wielkopolsce, np. na cmentarzysku w Pleszewie (E. Pudełko 1995, ryc. 4: h). Zbliżonych dzbanów brak na obszarze wyjściowym kultury pomorskiej, porównywalne formy funkcjonowały za to u schyłku epoki brązu i w okresie halsztackim na obszarze grupy chełmińskiej kultury łużyckiej (J. Chudziakowa 1974, s. 37, tabl. XIII: 2, typ F). Mogłoby to wskazywać, zgodnie z sugestią B. Muzolfa (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 201), na przejście ich już w trakcie wędrówki kultury pomorskiej na południe, a pośrednio dalej przez kulturę grobów kloszowych. W grobie dwa dzbany typu **D.1** wystąpiły w funkcji popielnic: częściowo zachowane naczynie odmiany **D.1/1** (nr 23; tabl. 153: 3) oraz naczynie odmiany **D.1/2** (nr 26; tabl. 153: 5), zaś jeden dzban, odmiany **D.1/1** był przystawką (nr 22; tabl. 153: 2). Obydwa dzbany typu **D.1** użyte jako popielnice zawierały szczątki dziecka. Wpisuje się to w pewną prawidłowość, zgodnie z którą kubki/dzbanki w funkcji popielnicy zasadniczo mieściły pochówki dziecięce, jedynie niekiedy kobiety z dzieckiem, ewentualnie same kobiety (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 193).

Mały dzbanek typu **D.2** (naczynie nr 27; tabl. 153: 7), zdeponowany jako przystawka we wschodniej części grobu, należy do form charakterystycznych dla cmentarzysk kultury pomorskiej na Mazowszu, sklasyfikowany jako odmiana 7A (B. Chomentowska 1970, s. 203, 209, 215). Zbliżone naczynia można przytoczyć z grobu zbiorowego z Konstancyntynowa Łódzkiego-Ignacewa, oznaczone jako typ II (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, ryc. 4) czy z grobu zbiorowego nr 72 ze Stalmierza, stan. 3, pow. lipieński (P. Sobczyk 2009, ryc. 5: 4). Przykłady analogicznych dzbanów z zespołów wielkopolskich znajdujemy na datowanym na okres lateński cmentarzysku w Sokołowicach, pow. wolsztyński, w grobie skrzynkowym z obwarowaniem nr 20 (L. J. Łuka 1953, s. 110, tabl. 19: 1, 13).

Zniszczony dzban odmiany **D.3/2** (naczynie nr 30; tabl. 154: 1) pełniący funkcję popielnicy został złożony na wschodnim krańcu grobu. Należy także do przewodnich form kultury pomorskiej na Mazowszu określonych jako odmiana 7B (B. Chomentowska 1970, s. 203, 208, tabl. X: 11). W Wielkopolsce podobne formy określone jako typ G są łączone z grupą A znalezisk (L. Krzyżaniak 1971, s. 202, tabl. XXIV: 24).

Mały kubek typu **D.4** (nr 19; tabl. 152: 9) został odkryty jako przystawka wewnątrz misy nr 18 w zachodniej partii grobu. Podobne kubki na terenie Wielkopolski sklasyfikowane w obrębie odmiany D są łączone z grupą A znalezisk kultury pomorskiej (L. Krzyżaniak 1971, s. 202, tabl. XXIV: 22), jednak wykazują szersze ramy chronologiczne, co potwierdzają znaleziska z odnoszonego do okresu lateńskiego cmentarzyska w Sokołowicach, pow. wolsztyński, z grobów nr 8, 22, 35 (L. J. Łuka 1953, s. 104, 112, 117; ryc. 9: 2; 21: 1; 26: 2). Natomiast na terenie Mazowsza odpowiadają odmianie 8A wg B. Chomentowskiej, z porównywalnymi egzemplarzami odkrytymi np. w zbiorowym grobie skrzynkowym z Ciepienia, pow. golubsko-dobrzyński czy w grobie kłoszowym nr 7 z Gulczewa, pow. wyszkowski (B. Chomentowska 1970, s. 208, 242–244, 249, tabl. II: 9, IV: 4).

Słabiej profilowany kubek typu **D.5** (nr 25; tabl. 153: 4), przystawka, również został odkryty w zachodniej części grobu, w obrębie całkowicie zniszczonego naczynia bliżej nieokreślonego typu. W Wielkopolsce kubki tego typu określane jako odmiana B, charakterystyczne są dla wszystkich grup znalezisk – A, B, C (L. Krzyżaniak 1971, s. 202–204, tabl. XXIV: 21, XXV: 21, XXVI: 35). Przykłady z młodszych zespołów znajdujemy na cmentarzysku w Sokołowicach, pow. wolsztyński, w grobie skrzynkowym z obwarowaniem nr 20 oraz w grobie z obwarowaniem nr 28a (L. J. Łuka 1953, s. 110, 114; ryc. 19: 5, 7; 23: 1). W zespołach pomorskich na Mazowszu porównywalne formy zostały sklasyfikowane w ramach odmiany 8B, odkrytej np. w grobie kłoszowym nr 6 na cmentarzysku w Gulczewie, pow. wyszkowski (B. Chomentowska 1970, s. 208, 249, tabl. III: 18). Z Ziemi Chełmińskiej analogię do typu D.5 można przytoczyć z datowanego na HD/Lt lub Lt cmentarzyska w Dębowej Łące stan. 49, z grobu skrzynkowego (A. Rembisz 2009, ryc. 14: 6). Z Polski Środkowej wymieniona forma pochodzi zarówno ze starszych zespołów pomorskich, np. ze skrzynkowego grobu zbiorowego z Kręcieszek, pow. kutnowski lub z grobu skrzynkowego z Okołowic, pow. pabianicki (I. Jadczykowa 1992, tabl. VI: 9; VIII: 6, s. 225), jak i młodszych, jak datowany na schyłek LtA grób zbiorowy z Konstantinowa Łódzkiego-Ignacewa (typ III; B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, ryc. 4: 26b, s. 189).

Szpila kościana stanowiła wyposażenie popielnicy – naczynia nr 12 (tabl. 152: 2). Łukowato wygięta ma długość 6,7 cm (po łuku 7 cm), z okrągłym przekrojem o średnicy 1–2,5 mm zakończona płaską, prostokątno-owalną główką z przewierconym otworkiem, o wymiarach 0,6×0,9 cm. Szpile kościane należą do sporadycznych znalezisk w materiałach pomorsko-kłoszowych (B. Chomentowska 1970, s. 217; S. Czopek 1992, s. 65). Dla egzemplarza z Ludwinowa bliską analogią jest szpila odkryta na cmentarzysku kłoszowym w Wieliszewie, pow. legionowski, w obiekcie 35 (grobie kłoszowym), o nieco większej długości – 9,5 cm (T. Węgrzynowicz 2006, s. 253, ryc. 36: c). Szpile omawianego typu zapewne zostały zaadoptowane z kultury łużyckiej, gdzie przykłady zbliżonych egzemplarzy można podać z cmentarzyska w Warszawie-Miedzeszynie (R. Mikłaszewska-Balcer 1965, s. 365, ryc. 4a), zespołu osadniczego w Worytach (J. Dąbrowski, M. Mogielnicka-Urban 1981, s. 224, tabl. VI: 4, 10, 13, 15) lub osady w Kruszwicy, stan. K-2/4 (K. Szamałek 1987, ryc. 38: d, s. 91).

Paciorki szklane barwy kobaltowej reprezentowane są przez 3 egzemplarze zachowane całkowicie lub w większej części oraz 81 fragmentów, najczęściej w postaci ułamków bardzo drobnych lub mocno przetopionych, stanowiące wyposażenie dziesięciu popielnic (tabela 11). Wystąpiły w naczyniu nr 2 (5 fr. razem z 3 kólkami brązowymi), w naczyniu nr 6 (1 większy fr. paciorka, razem z kółkiem brązowym; tabl. 150: 4), naczyniu nr 8 (2 fr.), naczyniu nr 10 (6 fr.), naczyniu nr 11 (1 większy fr. paciorka oraz 21 fr. drobnych lub stopionych; tabl. 151: 7), naczyniu nr 14 (1 cały paciorek i 19 fr.; tabl. 152: 4), naczyniu nr 16 (13 fr.), naczyniu nr 17 (4 fr.), naczyniu nr 26 (1 fr.) i naczyniu nr 34 (10 fr. razem z kólkami brązowymi – 1 całym i 12 fr., skrzętem salta leone i dwoma ogniwkami brązowymi). Obecność paciorków w konkretnych popielnicach wykazuje korelację z pochówkami dzieci (naczynia 2, 6, 8, 26), dziecka lub osobnika młodocianego (naczynie 34), samej kobiety (naczynie 10), prawdopodobnie kobiety z dzieckiem (naczynia 11, 14), dorosłego nieokreślonej płci (naczynie 16), przy jednym nieokreślonym (naczynie 17). Paciorki szklane stanowiły element kolczyków, co dotyczyło większości wypadków odnotowanych na Pomorzu i Ziemi Chełmińskiej, zapewne jako wyniku najczęstszego umieszczania w uszach popielnic twarzowych, w odróżnieniu od innych terenów, w tym Wielkopolski i Kujaw, gdzie przepalone często składano w popielnicach. Egzemplarze z Ludwinowa reprezentują najpowszechniej występujący w obrębie kultury pomorskiej typ płasko-kulisty, obejmujący jej pełne spektrum chronologiczne (M. Andrzejowska 1981, s. 192, ryc. 1: b-d). Najbliższe analogie można przytoczyć z cmentarzyska z Włocławka

(grób 2) oraz z cmentarzyska z Więclawic, pow. płocki (grób 8), (M. Andrzejowska 1981, s. 225, katalog nr 328, 325, mapa 1, 2).

Fragmenty **kóelek brązowych** wystąpiły w popielnicach: naczyniu nr 2 (3 egz.; tabl. 149: 3–5), naczyniu nr 6 (1 egz.; tabl. 150: 3), naczyniu nr 10 (1 fr.), naczyniu nr 11 (3 fr. – 1 egz.; tabl. 151: 6), naczyniu nr 13 (2 fr. – 1 egz.; tabl. 151: 9), naczyniu nr 14 (1 fr.), naczyniu nr 16 (1 fr.), naczyniu nr 26 (1 egz.; tabl. 153: 10) oraz naczyniu nr 34 (13 fr. – 6 egz.; tabl. 154: 4, 8–12). Związane były głównie z pochówkami dzieci w wieku *infans I* lub *infans II* (naczynia nr 2, 6, 13, 26), dziecka i osoby młodocianej / dorosłego, prawdopodobnie płci żeńskiej (naczynie nr 11), dziecka / osoby młodocianej (naczynie nr 34), dziecka i prawdopodobnie dorosłej kobiety (naczynie nr 14), prawdopodobnie kobiety (naczynie nr 10) oraz dorosłego o nieustalonej płci (naczynie nr 16). Posiadały zróżnicowane rozmiary w przedziale 1,5–3,8 cm. Kółka, występujące przez cały czas trwania kultury pomorskiej, związane były z kolczykami, jako ich najprostsza forma lub najczęściej w połączeniu z paciorkami (M. Andrzejowska 1981, s. 187–188, 209), co mogą sugerować inwentarze popielnic – naczyń nr 6 i 11.

Łańcuszki z małych ogniwek brązowych, znane głównie z północnej i północno-zachodniej strefy kultury pomorskiej, najczęściej pełniły rolę kolczyków w uszach popielnic twarzowych (M. Andrzejowska 1981, s. 193; S. Czopek 1992, s. 68, ryc. 21: 11). 2 fragmenty łańcuszka odkryto w wyposażeniu popielnicy nr 34 (tabl. 154: 6, 7), ze szczątkami osoby w wieku *infans II* / *iuvenis* (około 12–15 lat).

10-zwojowy skręt z drutu brązowego typu **salta leone** należał także do wyposażenia popielnicy – naczynia 34 (tabl. 154: 5). Ozdoby tego typu, znane od epoki brązu, licznie występują zarówno w kulturze pomorskiej, jak i w kulturze grobów kloszowych, stanowiąc m.in. element kolczyków (M. Andrzejowska 1981, s. 195–196, 207, 210; ryc. 1:f, l; 4; 5:c; mapa 5; S. Czopek 1992, s. 67–68, ryc. 21: 6).

Należy teraz przejść do analizy planigrafii poszczególnych elementów inwentarza i kontekstu chronologicznego grobu. Reprezentujące starsze elementy nawiązujące jeszcze do stylistyki halsztackiej, czerniona, ornamentowana waza typu B.1 (naczynie nr 12), profilowana misa z guzkami przykrawędnymi odmiany C.1/3 (nr 13), nieornamentowana waza dwustożkowa odmiany B.9/1 (nr 11) oraz nieornamentowana dwustożkowata waza typu B.2 (nr 14) zostały zdeponowane w centralnej partii grobu przy ścianie południowej. Dalej przy ścianie południowej, na wschodnim krańcu grobu znajdowały się elementy, które chronologicznie można dołączyć do wymienionych wyżej form, dolna partia wazy gruszkowatej typu B.7 (popielnicy twarzowej ?; nr 29), z prawdopodobnie towarzyszącą pokrywką typu E.2 (nr 43) i dzbanek o brzuścu dwustożkowym odmiany D.3/2 (nr 30), zaś pomiędzy wymienionymi wyżej naczyniami zdeponowano formy o szerszym datowaniu, dzbanek typu D.2 (nr 27) i nieprofilowaną misę odmiany C.5/1 (nr 41). Przy ścianie południowej na zachód od wazy B.1 wystąpiły 3 silnie zniszczone popielnice (nr 34–36), niewiadomej formy, do których dostawiono dwie małe popielnice w postaci profilowanych dzbanów typu D.1 (nr 23, 26), o korzeniach stylistycznych zapewne także sięgających wzorców halsztackich. W tej partii grobu w strefie z przystawkami wystąpił jeszcze jeden dzban typu D.1 (nr 22) oraz mały kubek o szerokiej chronologii typu D.5.

Omawiając teraz sytuację ściany północnej grobu, ogólnie można stwierdzić występowanie tam form młodszych typologicznie. W centralno-zachodniej partii przy ścianie północnej dostawiono obok siebie 3 popielnice w postaci waz typu B.10 z kulisto-baniastym brzuścem i plastycznymi, listwowymi uchwytami (nr 6, 7, 8), o cechach stylistyki okresu lateńskiego, którym towarzyszyły 2 pokrywki stożkowate odmian E.3/1 i E.4/2. Dalej w kierunku ściany zachodniej wystąpiła przystająca formalnie waza typu B.12 (nr 9). Kolejną popielnicą zbliżoną stylistycznie, którą odkryto przy ścianie północnej na krańcu wschodnim, jest waza typu B.11 (nr 1) zaopatrzona w analogiczne jak na wazach B.10 plastyczne listwy. Dostawione do niej mniejsze, nieczernione naczynie odmiany B.4/2 (nr 2) zapewne nie wyłamuje się z takiej oceny. Przy ścianie północnej we wschodniej części grobu, odnotowano także dwie zachowane tylko w dolnych partiach popielnice (nr 3, 5), z których jedna być może należała do formy zbliżonej do dwustożkowego typu B.9, wymienionego w kontekście starszych elementów stylistycznych, ale wykazującego także szerszą chronologię. Pomiedzy nimi zdeponowano gładką wazę typu B.6 (nr 4), związaną raczej z młodszymi zespołami kultury pomorskiej, jak też kultury grobów kloszowych, nakrytą czernioną pokrywką z zakładką typu E.1 (nr 42) i zapewne pierwotnie ustawioną na podstawce w postaci misy na nóżkach typu C.8 (nr 4A). W partii centralnej grobu wystąpiła jeszcze popielnica w postaci wazy dwustożkowej odmiany B.9/2 (nr 10), dostawiona przy dwóch wazach B.10 oraz sąsiadujące naczynie

nieokreślonego typu (nr 33) z pokrywką typu E. 4/1 (nr 39). W strefie przystawek, w partii zachodniej grobu, zdeponowano formy o szerszej lub zapewne młodszej chronologii, w postaci misy na quasi-nóżce typu C.6 (nr 8), nie czernionej wazy odmiany B.4/3 (nr 20) oraz małego kubka D.4 (nr 19) a także nieczerniona popielnica odmiany B.4/1 (nr 21). Natomiast zachodnią ścianę grobu zamykały trzy popielnice bliżej niekreślonych typów (nr 15, 16, 17).

W przedstawionym rozkładzie form naczyń czytelna jest potencjalna starsza strefa depozycji pochówków zlokalizowana wzdłuż południowej ściany grobu oraz strefa młodsza, wzdłuż ściany północnej. Problemem takiej interpretacji jest znalezienie logicznego scenariusza depozycji kolejnych pochówków, zgodnego z konfiguracją przestrzenną grobu. W bardzo wąskiej przestrzeni partii wschodniej grobu raczej trudno wyobrazić sobie zapewnienie jej najpierw wzdłuż jednej ze ścian starszymi formami, przynajmniej do centralnej partii z naczyniami B.1 i C.1/3. Przyjmując nawet obecność form rzeczywiście najmłodszych (B.10, B.12) w centralnej i zachodniej partii przy północnej ścianie, zaś w partii wschodniej być może jednak starszych (np. czerniona pokrywka E.1), co pozwoliłoby na łączne potraktowanie popielnic wypełniających komorę wschodnią (począwszy od naczynia gruszkowatego B.7 i dzbaną D.3/2), to przecież zupełnie na krańcu wschodnim wystąpiła także waza B.11, zbieżna stylistycznie z B.10. Dodatkowym utrudnieniem w tej interpretacji jest potraktowanie południowego aneksu jako reliktu wejścia, z którego dojście do jeszcze niezapełnionej przyszłej młodszej strefy przy północnej ścianie blokowałoby zgromadzenie potencjalnych starszych elementów w postaci dzbanów D.1. Jednak zdeponowane w pobliżu naczynie wazowate (nr 33) z pokrywką E.4/1 być może jednak jest sygnaturą dla młodszej pozycji chronologicznej dzbanów D.1.

W ocenie chronologii poszczególnych elementów inwentarza ceramicznego należy mieć na uwadze występowanie w nim form i reguł o wyraźniejszym („czystym”) kontekście kulturowym, razem z naczyniami z zauważalnym swoistym eklektyzmem stylistycznym lub formami będącymi wynikiem pewnego przefiltrowania i adaptacji określonych wzorców. Do pierwszych należy wyraźny rys pomorski wyrażający się w formie naczynia gruszkowatego B.7 (popielnicy twarzowej?) oraz zwyczaju nakrywania popielnic pokrywkami, zapewne zaś z regułami cmentarzysk kłoszowych można wiązać wykorzystywanie dzbanów jako popielnic. Odbiciem wspomnianego eklektyzmu jest nadanie wazie B.1, ewidentnie formie posthalsztackiej, szlifów kłoszowych w postaci zwisających, karbowanych listew, co wydaje się miało miejsce także w wypadku pomorskich baniasto-kulistych waz B.10, B.11, zaopatrzonych w plastyczne imacze, będące zapewne także odbiciem stylistyki kłoszowej. Wreszcie efekt przefiltrowania stylistycznego można widzieć w formach dzbanów D.1 i ornamentach guzków na krawędzi misy C.1/3, nie charakterystycznych dla obszaru wyjściowego kultury pomorskiej a włączonych do inwentarza dopiero w trakcie poszerzania jej zasięgu i kontaktu z tradycjami łużyckimi. Przy poszukiwaniu potencjalnego obszaru adaptacji należy mieć na uwadze tereny grupy chełmińskiej kultury łużyckiej, w której inwentarzu ceramicznym widać pierwowzory dla wazy B.1 czy wazy B.2, dzbaną D.1 a także dla ornamentu misy C.1/3. Do elementów mogących wywodzić się także z zasobów formalnych kultury łużyckiej wypada zaliczyć stożkowate pokrywy z zagłębionym uchwytem E.4, być może do inwentarza pomorskiego zaadaptowanych w efekcie wpływów grupy górnośląsko-małopolskiej na terenach południowo-wschodniej części Pojezierza Wielkopolskiego oraz Polski Środkowej.

Obecność w inwentarzu grobu z Ludwinowa elementów wywodzących się ze starszej stylistyki, jednak poddanych pewnej modyfikacji, być może pozwala je włączyć w kontekst elementów potencjalnie młodszych. Zarysowany obraz jest niepełny, zważywszy na znaczny odsetek silnie zniszczonych naczyń (10 egzemplarzy czyli 21,3 % zbioru), których formy nie można było określić, szczególnie pochodzących z zachodniego odcinka południowej ściany oraz kilku zachowanych tylko w dolnych partiach (5). Widoczne wyraźne zróżnicowanie form we wschodniej części grobu i rysująca się pewna unifikacja stylistyczna naczyń w partii północno-zachodniej, a nie wykluczone że w całej zachodniej, być może także są potwierdzeniem następstwa czasowego zapewniania grobu począwszy od ściany wschodniej.

Przy próbie ukierunkowania tego mechanizmu, biorącego pod uwagę lokalizację potencjalnego wejścia do grobu ze strefy rysującego się aneksu, nie można wykluczyć także obecnie nieuchwytnych, bardziej złożonych mechanizmów zapewniania komory grobowej, z możliwością przestawiania z pierwotnej pozycji starszych popielnic włącznie. Oczywiście że zupełnie innej perspektywy należałoby spoj-

rzeń na inwentarz obiektu 438 zgodnie z przytaczanymi wnioskami T. Malinowskiego, zakładającymi jego jednorazową depozycję.

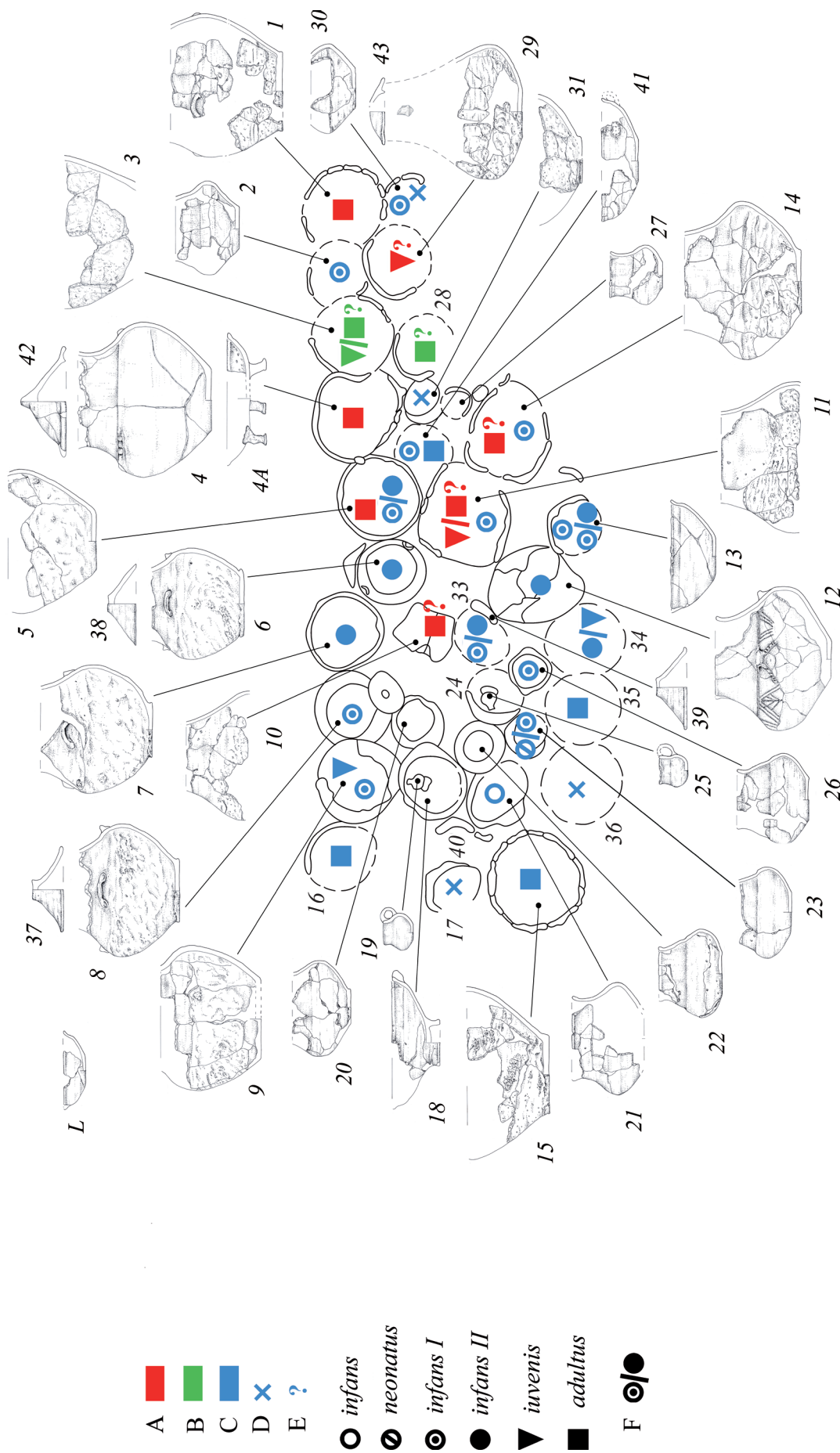
W tym ujęciu tak zróżnicowany formalnie zestaw popielnic, sugerujący jednak pewne różnice chronologiczne, musiałby być przechowywany dosyć długo w strefie *profanum*, w obrębie społeczności składającej w nich swoich zmarłych, być może nawet przez okres kilku pokoleń, przy nieuchwytnej obecnie antropologicznej istocie takiego zachowania kulturowego (zbiorowy pochówek w momencie stabilizacji osadniczej?).

Grób z Ludwinowa wpisuje się w grupę wielopopielnicowych obiektów „mieszanych” z obecnymi konstrukcjami z otoczków (lub bez takowych), rejestrowanych na obszarze Polski Środkowej, Mazowsza, a także Lubelszczyzny, w których obok naczyń ewidentnie przynależnych stylistyce pomorskiej, z pojawiającymi się również egzemplarzami bliższymi kloszowym, dominują formy wprost nawiązujące do ceramiki kultury łużyckiej. Wymienione groby zbiorowe byłyby świadectwem przesuwania się grup ludności kultury pomorskiej ze wschodniej Wielkopolski, przez Polskę Środkową w kierunku wschodnim i południowo-wschodnim, wchłaniających po drodze do własnego pakietu kulturowego elementy miejscowej, łużyckiej tradycji. Chronologia tego etapu, owocującego powstaniem zespołów pomorsko-kloszowych umieszczana jest w niezbyt szerokich ramach czasowych, łączonych z przedziałem HD₃ – LtB₁ (M. Andrzejowska 2005, s. 130–135, ryc. 2, 4, 5).

Poszukując dla grobu z Ludwinowa bardziej precyzyjnego datowania, należy spojrzeć na kształtowanie się kultury pomorskiej na bezpośrednim zapleczu terytorialnym, czyli w Wielkopolsce. W kontekście jej wczesnej fazy, przypadającej na okres HD, symptomatyczny jest rozkład przestrzenny jednego z głównych wyznaczników w postaci popielnic twarzowych typu A i B wg J. Kruka, które praktycznie nie przekraczają na wschód linii górnej Noteci, poza odosobnionym przykładem popielnicy typu A z położonego około 6 km na zachód od Ludwinowa, Sokołowa, pow. włocławski (M. Kaczmarek 2005, ryc. 8; A. Kwapiński 2007, s. 96, nr. kat. 2728). Wyrazem słabszej w tym okresie penetracji obszaru Kujaw przez grupy ludności kultury pomorskiej jest także mniejsza frekwencja cmentarzy pomorskich po obydwu stronach górnej Noteci (T. Malinowski 1969, mapa 3; M. Kaczmarek 1999, mapa 1), przy stosunkowo dużej frekwencji skarbów datowanych na HD bez elementów kultury pomorskiej (M. Kaczmarek 2005, s. 167, ryc. 9). W tym układzie wydzielona w ujęciu B. Muzolfa jedna z dwóch stref związanych z rozprzestrzenieniem najstarszych elementów kultury pomorskiej w Polsce Środkowej, A2, obejmująca obszar wzdłuż zachodniego brzegu Wisły po ujście Bzury, musiała być zasilana z kierunku o wektorze zwróconym bardziej w stronę północnej Wielkopolski (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, s. 205–206, ryc. 13). Być może blisko siebie zlokalizowane odkrycie z Sokołowa oraz znaleziska dolnych partii popielnic gruszkowatych z Ludwinowa i Wichrowic (z grobu kloszowego nr 11), są świadectwem tej ograniczonej penetracji kultury pomorskiej w jej wczesnej fazie (HD₃?). Wydaje się jednak, że w kontekście całościowej wymowy inwentarza grobu, zdeponowanie, przynajmniej jego zasadniczej części, musiało nastąpić już w okresie lateńskim (LtA?), co wpisywałoby się w zarysowany w ujęciu R. Grygiela (1995, s. 351–358, ryc. 43) mechanizm transformacji kulturowej na obszarze Kujaw wschodnich.

Komentarza wymaga jeszcze rozkład szczątków ludzkich w obrębie grobu (analiza A. Zielińskiej w tym tomie). Jak wspomniano w 29 popielnicach złożono szczątki 36 osobników, w tym w 7 popielnicach po dwóch (tabela 2, ryc. 9).

Wśród osobników o zidentyfikowanej płci przeważały szczątki kobiet (7), przy nielicznych męskich (2). W przekroju wiekowym dominowały szczątki dzieci (18), wśród których przeważał wiek *infans I* (8), dalej *infans II* (3) i *infans I/II* (3), *neonatus/infans I* (2), *infans/iuvenis* (1) oraz ogólnie *infans* (1). Kolejną reprezentowaną grupą wiekową byli zmarli w wieku *adultus* – 25–35 lat (10), wśród których dominowały szczątki kobiet (5), przy rzadko występujących męskich (1). Pozostałe przedziały wiekowe to *iuvenis* (2), *iuvenis/adultus* (2) i wiek *nieokreślony* (4). Jak widać z powyższego zestawienia rzadko umierały dzieci w wieku okołoporodowym. W popielnicach podwójnych w trzech przypadkach złożono szczątki kobiet w wieku *adultus* (ewentualnie *iuvenis/adultus*) oraz dzieci w wieku *infans I*, w pozostałych: dziecka w wieku *infans I* i mężczyzny w wieku *adultus*, dzieci w wieku *infans I* i *infans II*, dziecka w wieku *infans I* i osobnika w wieku *iuvenis* oraz dziecka w wieku *infans I* i osobnika nieokreślonego. W żadnym więc z pochówków podwójnych nie wystąpiły szczątki kobiety i dziecka w wieku okołoporodowym, co mogłoby świadczyć o ich wspólnym zgonie przy połoгу. Być może te relacje potwierdzałyby przypusz-

Ryc. 66. Ludwinowo, stan. 3, pow. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. Kultura pomorska: obiekt 438 – grób zbiorowy, ha III, ary 54, 64. Lokalizacja form ceramicznych oraz określenia antropologiczne pochówków: A/ kobieta; B/ mężczyzna; C/ brak określenia płci; D/ brak określenia płci i wieku; E/ określenie niepewne; F/ określenie niejednoznaczne.

Fig. 66. Ludwinowo, site 3, district of Włocławek, province of Kuyavia-Pomerania. Kultura pomorska: feature 438 – collective grave, ha III, ares 54, 64. Location of the vessel forms and anthropological designation of the burials: A/ female; B/ male; C/ undetermined sex; D/ undetermined sex and age; E/ age determination uncertain; F/ age determination uncertain.

czenie T. Malinowskiego (2012, s. 307, 309, 315) o niejednoczasowym składaniu szczątków więcej niż jednej osoby i przechowywaniu popielnic pomiędzy kolejnymi depozycjami, co miałyby być także jednym z argumentów za koncepcją jednorazowego aktu zapełniania grobów zbiorowych

Interesujący jest fakt dominacji pochówków podwójnych w centralnej i wschodniej partii grobu, złożonych głównie w popielnicach o starszej stylistyce (typy B.2, B.9/1, C.1/3, D.3/2, B.9 ?) lub o szerokiej chronologii (C.5/1). Tylko w jednym wypadku podwójne szczątki złożono przy krańcu zachodnim (w naczyniu B.12). Z rozkładu wiekowego w obrębie grobu wynika, że większość pochówków dorosłych wystąpiło w części wschodniej, natomiast w partii centralnej i zachodniej zdecydowanie przeważały pochówki dzieci. Przypomnijmy także zależność, zgodnie z którą w małych formach popielnic – dzbanach, a także misach zdeponowano szczątki dzieci (typy D.1/1, D.1/2, D.3/2, C.1/3, C.5/1 – tutaj razem ze szczątkami dorosłego mężczyzny).

STREFY OSADOWE

Strefa obiektów oznaczona jako osada A, zlokalizowana na zapleczu grobu zbiorowego, zajmowała przestrzeń nieco większą od 0,5 ha, ze skrajnymi obiektami położonymi w odległości 110 m na linii WE oraz 100 m na linii NS. Charakteryzowała się znacznym rozrzedzeniem pojedynczych, zazwyczaj niewyróżniających się wielkością jam, które jedynie w północno-wschodniej partii, przy granicy pasa badawczego, wystąpiły w pewnej koncentracji, co sugeruje kontynuację osady A w kierunku wschodnim (ryc. 58). W sumie odkryto tutaj tylko 12 obiektów, z których (wraz z nielicznymi materiałami na wtórnym złożu z 7 młodszych obiektów, w sumie 20 fr.), jak wcześniej już wspomniano, pochodziło tylko 360 fr. ceramiki, co stanowi 19,9 % materiałów ceramicznych zebranych w strefie osady A, przy pozostałej części (1449 fr.) pozyskanych z warstwy kulturowej z szerszego zasięgu przestrzennego, co poświadcza znaczne jej naruszenie w młodszych okresach chronologicznych (ryc. 59). Wśród obiektów przeważały niecharakterystyczne jamy na owalno-kolistym planie, najczęściej z płytkimi, nieckowatymi wypełniskami, jak obiekt 393 (132×126 cm, 30 cm głębokości; tabl. 156: 11), obiekt 3349 (126×100 cm, 18 cm głębokości; tabl. 157: 7), obiekt 3347 (94×64 cm, 28 cm głębokości; tabl. 157: 8) czy obiekt 3305 (168×126 cm, 26 cm głębokości; tabl. 158: 1). Morfologią bądź wielkością wyróżniają się: obiekt 37 (134×134 cm, 52 cm głębokości; tabl. 156: 8), z prostokątno-nieckowatym wypełniskiem z fragmentami polepy, sugerującymi istnienie pierwotnej konstrukcji zadaszającej; obiekt 3118 (168×164 cm, 134 cm głębokości; tabl. 157: 1), z warstwami mułków na dolnych poziomach, wskazujących na funkcję ujęcia wody; obiekt 3352 (224×208 cm, 60 cm głębokości; tabl. 157: 10), największy powierzchniowo. Paradoksalnie, z najbardziej niepozornej jamy – obiektu 3378 (80×56 cm, 30 cm głębokości; tabl. 157: 11) pochodzą najlepiej zachowane formy w materiale z osady. Podsumowując, odkryte na osadzie A relikty z pewnością należały do strefy o niezbyt wysokiej aktywności gospodarczej, na co wskazuje liczba oraz wielkość i charakter wypełnisk odkrytych obiektów, zapewne bardziej związanej z gospodarką rolniczą i hodowlaną.

Obraz tej strefy uzupełniają nieliczne znaleziska kości zwierzęcych (patrz analiza archeozoologiczna K. Stefaniaka, T. Piskorskiej i B. Pokryszko w tym tomie), należących do bydła, w obiekcie 393 (ha III ar 50, ha I ar 41) i obiekcie 3118 (ha I ar 23) oraz do psa, w obiekcie 3347 (ha II ar 81).

W północno-zachodniej i północnej części stanowiska natrafiono na drugą strefę obiektów o zbliżonym charakterze kulturowym, oznaczoną jako osada B, oddaloną od osady A o około 300 m. W obrębie tej strefy, o zasięgu obejmującym obszar około 2 ha, wyróżnia się mniejsza, główna koncentracja obiektów, oznaczona jako B1 zajmująca przestrzeń około 0,7 ha, ze skrajnymi jamami położonymi w odległości 130 m na linii NS i 80 m na linii WE. Do osady B zaliczono także niewielkie skupisko obiektów położone około 150 m na E od skrajnego zespołu obiektów z części B1 (wraz z oddalonym o 80 m na S odosobnionym obiektem 6486, ha XII, ar 77), oznaczone jako B2, pomimo widocznej w tym kierunku absencji innych obiektów na przebadanej przestrzeni, jednak oddzielone również nieprzebadanym obszarem o powierzchni sięgającej ponad 1 ha, związanym z konfiguracją autostrady w tej partii stanowiska (ryc. 58). Lokalizacja wspomnianego skrajnego zespołu obiektów ze strefy B1 w niezbyt dużej odległości od granicy tej nieprzebadanej partii stanowiska, raczej wskazują na możliwość jej dalszej kontynuacji w stronę strefy B2. W stosunku do osady A, osada B1 z porównywalną niewielką koncentracją obiektów, wyróżnia się ich charakterem. Główną przestrzenną dominantą są dwa większe zespoły gliniankowe.

Pierwszy, zespół obiektów 5225, 5280, 5420, 5421, 5424, 6774 (ha XIV, ar 1, ha XVI, ar 10; tabl. 162: 1), o dosyć zwartym zarysie, posiadał wymiary 5,1–5,9 m × 7,9 m, z najgłębszymi niszami wykopanymi do 1,2 m (5424, 6774), z czytelną w profilach ich stopniową eksploracją i sukcesywnym zasypywaniem. Z wypełniska glinianki pochodzi dosyć pokaźny zbiór 445 fragmentów ceramiki (tabl. 162–164). Natomiast drugą gliniankę, zespół 5182, 6766, 6769, 6770 (ha XIV ary 42, 43; tabl. 165: 1), z nieregularnym zarysem o wymiarach 6,8 m × 1,6 / 4,7 / 2,4 m, cechował czytelny rozdział nisz, wykopanych do głębokości 0,8–1,05 m, z uboższym inwentarzem ceramicznym (70 fr.; tabl. 165, 166: 1–4).

Poza kilkoma zupełnie niecharakterystycznymi, płytkimi jamami, takimi jak obiekt 7359, ha XVI, ary 25, 35 (128×123 cm, 23 cm głębokości) czy obiekt 7337, ha XVI, ar 6 (48×35 cm, 16 cm głębokości), wystąpiły jamy wyróżniające się szczególną morfologią. Charakteryzowały się bowiem zbliżonymi rozmiarami, kolisto-nieregularnymi zarysami i przede wszystkim dosyć płytkimi, warstwowanymi wypełniskami, zawierającymi przemieszane rozłusowane wapno i polepę z węglami drzewnymi. Należą do nich obiekt 5135, ha XIV, ar 95 (198×168 cm, 54 cm głębokości; tabl. 161: 11), 7000, ha XVI, ary 47, 57 (182×156 cm, 55 cm głębokości; tabl. 166: 3) oraz obiekt 7035, ha XVI, ary 44, 45 (190×173 cm, 37 cm głębokości; tabl. 167: 1), najwyraźniej związane z bardziej złożoną działalnością gospodarczą. Uwagę zwracają także niezbyt głębokie jamy o prostokątno-owalnych zarysach i w miarę płaskich dnach, z obecnością rozłusowanej polepy w próchnicznym wypełnisku, być może stanowiące wewnętrzne zagłębienie większych założeń naziemnych, jak można przypuszczać o gospodarczym charakterze: obiekt 6813, ha XIV, ar 22 (240×120 cm, 69 cm głębokości) oraz obiekt 7301 (192×115 cm, 54 cm głębokości; tabl. 167: 8), dla którego uzyskano oznaczenie C-14 (LOD-1882: 2400±40 BP), m.in. z przedziałem kalibracyjnym 562 (77 %) 394calBC przy 95,4 % prawdopodobieństwa³. Również na osadzie B1 odnotowano nieliczne fragmenty kości zwierzęcych, świni w obiekcie 7301 oraz owcy/kozy w obiekcie 7359.

Natomiast w części B2 odkryto większy obiekt 6270 (ha XII, ary 2, 3) o kształcie wannowatym (430×188, 72 cm głębokości; tabl. 160: 1), który zapewne można interpretować w kategoriach reliktu zagłębionej partii budynku, być może mieszkalnego (por. dyskusję na temat zbliżonych obiektów w okresie wczesnego średniowiecza: W. Chudziak 1988, s. 194; Z. Kobyliński 1988, s. 102–114). Towarzyszył mu obiekt 6581 (ha XII, ar 2), o nieuchwytnym górnym zarysie (z racji wkopania się w strefę jam kultury lendzielskiej), za to z czytelnym dolnym, prostokątno-nieckowatym profilem (160×150 cm, 93 cm głębokości; tabl. 64), który zapewne pozwala na łączenie jamy z funkcją gospodarczo-magazynową. Także w wypełnisku obiektu 6270 natrafiono na fragmenty kości zwierzęcych, owcy i świni.

Nie mając pełnego obrazu przestrzennego osady B, można jednak na podstawie odkrytych reliktywów dopatrywać się w strefie B2 uchwyconego fragmentu strefy mieszkalnej, natomiast w strefie B1, jej bezpośredniego zaplecza gospodarczego, ewidentnie o innym charakterze, niż w ramach osady A, zapewne związane z jakąś działalnością przetwórczo-produkcyjną oraz z eksploatacją gliny. Taka interpretacja funkcjonalna obydwu stref uwiarygodnia włączenie ich w obręb jednego kompleksu przestrzennego w ramach osady B.

Obecnie prześledźmy kontekst kulturowo-chronologiczny materiałów ceramicznych, zasadniczo będących jedyną kategorią zabytków pozyskanych z obydwu stref osadowych, poza incydentalnie odkrytymi kamiennymi formami narzędziowymi z obiektu 7359, ha XVI, ary 35, 25 (tabl. 161: 5, 6; rozcieracz z piaskowca i tłuk z kwarcytu; patrz analiza M. Krystka w tym tomie).

Szerokootworowe garnki esowate odmian A.1/1 i A.1/2 z krawędziami gładkimi oraz bardziej wydętej odmiany A.4/2 z krawędzią wygniataną, nawiązują do całkowicie chropowaconych kłoszy oraz garnków esowatych, charakterystycznych dla II i III fazy mazowieckich cmentarzysk kłoszowych. Należą tutaj egzemplarze typowe dla faz C i D cmentarzyska w Transborze (T. Dąbrowska 1977, s. 121, 122, tabl. II: 20, III: 21, IV: 22, 29; A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. XIV: 16), dla fazy 2 i 3 cmentarzyska w Warszawie-Henrykowie (T. Dąbrowska 1977, s. 123, tabl. II: 13; B. Zawadzka 1964, s. 247–248, tabl. III: 4, IX: 12) oraz dla fazy b cmentarzyska w Warszawie-Grochowie, stan. Bryłowszczyzna (T. Dąbrowska 1977, s. 132, 133, tabl. II: 9). W periodyzacji M. Andrzejowskiej (1995, s. 135, ryc. 8:e; 9:c) analo-

³ Oznaczenia C-14 wykonano także z prób pobranych z osadów wypełnisk obiektów 7000 (LOD-1573: 2030±50 BP) oraz 7035 (LOD-1881: 1310±50 BP), których zdecydowanie młodszy charakter może wynikać z potencjalnych późniejszych ingerencji w ich jednak dosyć płytkie wypełniska, z jednej strony w kontekście blisko funkcjonującej strefy osadniczej z okresu średniowiecznego, z drugiej zaś niezbyt odległego cmentarzyska kultury przeworskiej.

giczne formy odnoszone są do faz Ib i IIa. W zespołach kloszowych z Lubelszczyzny klosze tego typu charakterystyczne są dla faz 3 i 4, odpowiadających fazom III i IV kultury pomorskiej wg S. Czopka (W. Mazurek 1995, zestawienie 1, s. 165, ryc. 5: n; 6).

Garnki **A 1/1** i **A 1/2** zarejestrowano na osadzie A w obiekcie 3305 (ha IV, ar 100; tabl. 158: 2, 5), w którym współwystępowały z naczyniami typów **A 2/2**, **A 2/4**, **A 5/3**, **D 6/1**, natomiast garnek **A.4/2** wystąpił na osadzie B w obiekcie 6774 (ha XVI ar 10; tabl. 164: 4) oraz w obiekcie 7301 (ha XVI ar 100; tabl. 167: 10).

Podobne relacje chronologiczne czyli związek z II i III fazą cmentarzysk mazowieckich wykazuje klosz z pogrubioną krawędzią odmiany **A.4/1**, dla którego można przytoczyć analogie z cmentarzysk w Warszawie-Henrykowie oraz Warszawie Marcelinie (T. Dąbrowska 1977, s. 123, tabl. II: 3; B. Zawadzka 1964, s. 288, tabl. VI: 4, X: 5; M. Andrzejowska 1997, ryc. 5: d, j; s. 73) czy z cmentarzyska kloszowego w Rzęczkowie, pow. toruński (B. Wawrzykowska 1974, s. 112, tabl. III: 4).

Klosz **A.4/1** odnotowano na osadzie B w obiekcie 6769 (ha XIV ar 42; tabl. 165: 4)

Szczątkowo zachowane, całkowicie chropowaczone naczynia typu **A.2**, z nachylnym do środka górnym profilem, można łączyć z kloszami / garnkami jajowatymi. Dotyczy to szczególnie odmian **A.2/1** i **A.2/2**, bez wyraźniej wyodrębnionego brzegu, natomiast w wypadku odmian o lekko odchylonych brzegach **A.2/3** i **A.2/4**, przy zrozumiałych nieregularnościach naczyń lepionych ręcznie, nie można zapewne wykluczyć ich bliższego związku z formami esowatymi. Na mazowieckich cmentarzyskach kloszowych nieprofilowane klosze jajowate związane są z I fazą w klasyfikacji T. Dąbrowskiej. Tego typu formy o gładkich lub zdobionych krawędziach miałyby się łączyć z fazami A i B w Transborze (T. Dąbrowska 1977, s. 121, 122, tabl. I: 16, IV: 9; A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. XIII: 17; XVIII: 7; XX: 15), z fazą 1 cmentarzyska w Warszawie-Henrykowie (T. Dąbrowska 1977, s. 123, tabl. I: 6; B. Zawadzka 1964, s. 288, 289, tabl. VII: 12, X: 20, XIV: 4, 5) oraz z fazą a nekropolii w Warszawie-Brylowszczyźnie (T. Dąbrowska 1977, s. 132, tabl. I: 2). W nowszym ujęciu chronologicznym M. Andrzejowskiej klosze jajowate są odnoszone do szerszego spektrum czasowego, występując w fazie Ia, z gładką lub karbowaną krawędzią oraz w fazach Ib i IIa, z karbowaną krawędzią, natomiast ze schyłkową fazą IIb łączą się mniejsze garnkowate formy jajowate z karbowaną krawędzią, pełniące funkcję popielnicy (M. Andrzejowska 1995, s. 132, 135, 136; ryc. 6: g, h; 7: e; 8: a; 9: a, e). Z kolei na Lubelszczyźnie klosze jajowate charakterystyczne są dla faz 1 i 2 zespołów kloszowych (faza II kultury pomorskiej wg S. Czopka; W. Mazurek 1995, s. 168, ryc. 6). Z najbliższych analogii należy przytoczyć egzemplarz z cmentarzyska w Wichrowicach, pow. włocławski, z grobu kloszowego nr 11 (L. Krzyżaniak 1965, s. 110, ryc. 16: 4).

Garnki typu **A.2** wystąpiły na osadzie A, w warstwie kulturowej (odmiana **A.2/1**; ha IV ar 95; tabl. 158: 11) i w obiekcie 3305 (odmiany **A.2/2**, **A.2/4**; ha IV, ar 100; tabl. 158: 4, 7) oraz na osadzie B, jako odmiana **A.2/1**, w obiekcie 6270 (ha XII ary 3/2; tabl. 160: 2), obiekcie 5135 (ha XIV ar 95; tabl. 161: 10) i obiekcie 7035 (ha XVI ary 44/45; tabl. 167: 3, 4), jako odmiana **A.2/3**, w warstwie kulturowej (ha XII ar 50; tabl. 159: 9), w obiekcie 5225 (ha XIV ar 1; tabl. 162: 11) oraz jako odmiana **A 2/4**, w obiekcie 7000 (ha XVI ary 47/57; tabl. 166: 13) i obiekcie 7035 (ha XVI ary 44/45; tabl. 167: 6).

W strefie osady A odnotowano także ułamki szczątkowo zachowanych innych, zapewne większych form. W obiekcie 3118 (ha I ar 23) wystąpił brzegowy fragment nieprofilowanego garnka typu **A.3**, należącego być może także do form jajowatych o prostym przebiegu górnego profilu (np. grób 306 z Warszawy-Brylowszczyzny; T. Dąbrowska 1977, tabl. I: 2) oraz fragment brzuśca klosza odmiany **A.4/3**, zdobionego ornamentem OO.7 (tabl. 157: 2, 3).

Klosze / garnki z wygładzaną szyjką, oddzieloną wałkiem od chropowaczonego brzuśca odmian **A.5/1–5** związane są przede wszystkim z fazą II cmentarzysk kloszowych na Mazowszu. Potwierdzają to zespoły z Transboru, gdzie formy tego typu, pojawiające się w fazie B cmentarzyska, częste są w fazie C, natomiast w fazie D funkcje popielnic spełniają m.in. nawiązujące do nich mniejsze okazy (T. Dąbrowska 1977, s. 121, tabl. IV: 13). Relację tę widać także na cmentarzysku w Warszawie-Brylowszczyźnie w kontekście fazy b, synchronizowanej z fazą II (T. Dąbrowska 1977, s. 132). Periodyzacja M. Andrzejowskiej zasadniczo potwierdza powyższe obserwacje, lokując klosze z gładką szyjką i chropowaczonego brzuścem oddzielonym listwą w fazach Ia i Ib, natomiast w fazie IIa mniejsze formy o takiej morfologii w funkcji popielnic (M. Andrzejowska 1995, s. 132, 135, 136; ryc. 6: c, f; 7: a, c; 8: d; 9: b). Natomiast na Lubelsz-

czyźnie klosze tego typu pojawiają się w fazie 2 i charakterystyczne są głównie dla fazy 3 cmentarzysk kłoszowych z tego obszaru (W. Mazurek 1995, s. 164–165, zestawienie 1, ryc. 6, 3: ×).

Zachowany w największej partii garnek odmiany **A.5/1**, zdobiony wygniataną listwą z plastycznymi wążami (ornament OP.2) i lekko rozchyloną szyjką, odkryto na osadzie A w obiekcie 3378 (ha II ar 91; tabl. 157: 13), gdzie współwystępował z naczyniem typu B.15. Najbliższą do niego analogię można wskazać z cmentarzyska z okresu lateńskiego w Wichrowicach, pow. wrocławski, z grobu popielnicowego nr 6, w postaci większego naczynia w typie klosza, ale o bardzo zbliżonej morfologii (L. Krzyżaniak 1965, s. 108, ryc. 11: 4). Poza tym do dyspozycji mamy niewielkie fragmenty kloszy/garnków ograniczone do diagnostycznej partii brzuśca z listwami o zróżnicowanym charakterze, będącymi podstawą wydzielenia poszczególnych odmian. W strefie osady A wystąpiły fragmenty naczyń zdobionych listwami wygniatanymi **A.5/2**: w warstwie kulturowej (ha III ar 5; tabl. 159: 1), listwami ukośnie karbowanymi **A.5/3**: w obiekcie 3305 (ha IV, ar 100; tabl. 158: 6) i w warstwie kulturowej (ha IV ar 95; tabl. 158: 10) oraz listwami gładkimi **A.5/5**: w obrębie warstwy kulturowej (ha III ar 91; tabl. 155: 6).

Z kolei w strefie osady B natrafiono na fragmenty naczyń odmiany **A.5/2**: w warstwie kulturowej (ha XVII ar 99; tabl. 161: 4) i obiekcie 6770 (ha XIV ar 42; tabl. 166: 1) oraz fragmenty odmian z gładką listwą, **A.5/4** i **A.5/5**: w obiekcie 5225 (ha XIV ar 1; tabl. 162: 10) oraz obiekcie 7035 (ha XVI ary 44/45; tabl. 167: 7). Dla ilustracji typologicznej można przytoczyć analogie do występujących poszczególnych rozwiązań formalnych: dla odmiany **A.5/2** – garnki typu III wg B. Zawadzkiej z cmentarzyska w Warszawie-Henrykowie, z grobów nr 23, 36, 122 (B. Zawadzka 1964, s. 290, tabl. III: 10; V: 4; XVII: 5); dla odmiany **A.5/3** – naczynie z grobu nr 18 na cmentarzysku kłoszowym w Warszawie-Marcelinie (M. Andrzejowska 1997, ryc. 7: c, s. 75) lub klosze z cmentarzyska w Parkowie Mokrzy, stan. 31, pow. obornicki, z grobów 8 i 9, z późnymi popielnicami twarzowymi, datowanych na wczesny okres lateński (M. Der-noga 1995, ryc. 3: a, 4: a, s. 109); dla odmian **A.5/4–5** – klosz typu Vc z grobu nr 11 na cmentarzysku kłoszowym w Warszawie-Marcelinie (M. Andrzejowska 1997, ryc. 5: h, s. 72) lub formy z grobów kłoszowych z cmentarzyska w Wieliszewie, klosz typu Vc z obiektu nr 19 oraz garnek typu Vc z obiektu nr 22 (T. Węgrzynowicz 2006, ryc. 19: a; ryc. 22: b).

Na osadzie A odkryto także fragmenty klosza odmiany **A.5/6** z gładką szyjką i chropowaconym brzuścem bez plastycznej listwy, które wystąpiły w obiekcie 393 (ha I ar 41; tabl. 156: 12, 13) razem z fragmentem talerza typu **F 1**. Klosze tego typu ograniczone są do I fazy mazowieckich cmentarzysk kłoszowych, na co wskazują zespoły z fazy A cmentarzyska w Transborze (T. Dąbrowska 1977, s. 119, tabl. IV: 4) oraz z fazy a nekropolii w Warszawie-Bryłowszczyźnie (T. Dąbrowska 1977, s. 132, tabl. IV: 4; A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. VII: 4). Analogiczną chronologię dla takich form znajdujemy w ujęciu M. Andrzejowskiej (1995, s. 132, ryc. 6: b).

Na osadzie B w obiekcie 6766 (ha XIV ar 42; tabl. 165: 3), niszy w gliniance (zespół obiektów 5182, 6766, 6769, 6770, ha XIV ary 42, 43), wystąpiły dolna i górna partia zapewne jednego naczynia z gładką, prawie pionową szyjką i chropowaconym, niezbyt silnie wyдутym brzuścem, umożliwiające poprowadzenie różnych wariantów rekonstrukcyjnych (**typ A.6**). W wypadku niższego, dającego w efekcie przysadzistą, krępą formę, można przytoczyć potencjalną analogię z grobu nr 3 z cmentarzyska kultury pomorskiej z Pomarzanowic, stan. 13, pow. poznański, datowanego na okres HD-WLt (Z. Głogowski 1985, s. 65, tabl. VII: 3). Natomiast w ramach rekonstrukcji wyższej możliwe są także różne warianty wysokości i poziomu umieszczenia załomu, co pozwala na potencjalne odwołanie się do takich form jak naczynia beczułkowate typu F, naczynia jajowate typu E czy naczynia workowate w klasyfikacji L. Krzyżaniaka (1971, s. 220–222, tabl. XXV–XXVI) dla materiałów kultury pomorskiej z Wielkopolski, mieszczących się w zespołach znalezisk grupy B bądź grupy C. Naczynie typu A.6 wystąpiło w kontekście fragmentów naczyń pochodzących z innych nisz glinianki, typów: **A.4/1** (obiekt 6769), **D.6/1** (obiekt 6766), **A.5/2**, **C.4** (obiekt 6770).

Garnek z dwoma uchami typu **A.7** reprezentuje formę należącą do typów przewodnich najmłodszych zespołów pomorskich i kłoszowych (S. Czopek 1992, s. 84; 1992a, s. 83). Na Mazowszu i Podlasiu naczynia tego typu osiągają znaczącą frekwencję (M. Andrzejowska 2005, s. 135, ryc. 7), gdzie są reprezentatywne dla fazy III wg T. Dąbrowskiej i fazy IIb wg M. Andrzejowskiej cmentarzysk kłoszowych, synchronizowanych z fazą IV wg S. Czopka (1992a, s. 84), z przykładami z zespołów grobowych z fazy 3 cmentarzyska w Warszawie-Henrykowie (T. Dąbrowska 1977, s. 123–125, tabl. III: 1; M. Andrzejowska 1995, s. 8, ryc. 9: i) czy z nekropolii w Transborze (A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl.

VI: 11: XXI: 14, 15). Również na Lubelszczyźnie porównywalne formy występują w najmłodszej, 4 fazie zespołów kloszowych (W. Mazurek 1995, s. 165, ryc. 6). Na terenie Wielkopolski porównywalne garnki sklasyfikowane w ramach naczyń jajowatych typu F są wyznacznikiem grupy C znalezisk (L. Krzyżaniak 1971, s. 204, tabl. XXVI: 6), synchronizowanej z III-IV fazą kultury pomorskiej wg S. Czopka (1992, s. 48), z przykładami znalezisk z cmentarzyska w Sokołowicach, pow. wolsztyński (L. J. Łuka 1953, ryc. 31: 1, s. 121–122) czy z cmentarzyska w Żłotniczkach, stan. 1, (Z. Głogowski 1985, s. 65). Należy jednak brać pod uwagę możliwość także szerszej chronologii omawianej formy naczyń, na co wskazują inwentarze grobów kloszowych o dosyć wczesnej metryce ze Stodzewa, pow. garwoliński i Dziecinowa, pow. otwocki (M. Andrzejowska 2005, s. 135, ryc. 6).

Garnek typu **A.7** odkryto na południowych peryferiach osady B, w odosobnionej, mało charakterystycznej jamie, obiekcie 6486 (ha XII ar 77; tabl. 159: 12), bez materiałów dodatkowych. Także na osadzie A, w obiekcie 3347 (ha II ar 81; tabl. 157: 9), również bez innych elementów diagnostycznych w niewielkim inwentarzu ceramicznym, wystąpił fragment brzuśca lekko szorstkiego naczynia z jednym zachowanym uchem powyżej załomu, które być może reprezentuje formę nawiązującą do typu **A.7**. Nie można tutaj wykluczyć także odwrotnego ustawienia, z uchem poniżej załomu, co sugerowałoby formę, której przykładem jest naczynie wazowate odkryte w grobie 3 w Gródku nad Bugiem, datowanym na 4 fazę cmentarzysk kloszowych na Lubelszczyźnie (W. Mazurek 1995, zestawienie 1, s. 165, ryc. 5: f; 6).

Na osadzie B z obiektu 6270 (ha XII ary 3/2; tabl. 161: 3) pochodzi dolna partia naczynia garnkowatego o dosyć smukłych proporcjach określonego jako typ **A.8**, które wystąpiło w kontekście form typu **A.2/1, C.2/1, F.2, F.3, C.7/1**.

Uzupełnieniem klasyfikacji typologicznej naczyń garnkowatych, wykorzystującej szczerkowo zachowane górne partie naczyń, jest klasyfikacja mikromorfologiczna den. W ramach materiałów z osad wydzielono 6 typów ukształtowania brzegowego den:

- Dn.1/** dno wyodrębnione w postaci wyższego wałka przykrawędznego – wystąpiło na osadzie A w warstwie kulturowej (ha III ar 91; tabl. 155: 8).
- Dn.2/** dno wyodrębnione w postaci niskiego wałka przykrawędznego – wystąpiło na osadzie B w obiekcie 6270 (ha XII ary 3/2; tabl. 161: 2).
- Dn.3/** dno proste słabo wyodrębnione – wystąpiło na osadzie A w warstwie kulturowej (ha III ar 91, tabl. 155: 5, 10; ha I ar 11, tabl. 157: 4).
- Dn.4/** dno wyodrębnione z wyższym podcięciem – wystąpiło na osadzie A w warstwie kulturowej (ha III ar 91; tabl. 155: 9).
- Dn.5/** dno wyodrębnione z niższym podcięciem – wystąpiło na osadzie A w warstwie kulturowej (ha III ar 87, tabl. 156: 2; ha IV ar 95, tabl. 158: 14) oraz na osadzie B, w obiekcie 5225 (ha XIV ar 1; tabl. 162: 9, 163: 5) i obiekcie 5424 (ha XIV ar 1; tabl. 163: 10).
- Dn.6/** dno nie wyodrębnione – wystąpiło na osadzie A w warstwie kulturowej (ha III ar 87; tabl. 156: 3) i w obiekcie 3305 (ha IV, ar 100; tabl. 158: 9) oraz na osadzie B, w obiekcie 5424 (ha XIV ar 1; tabl. 164: 2) i obiekcie 6774 (ha XVI ar 10; tabl. 164: 8).

Waza typu **B.5**, odkryta na osadzie A w warstwie kulturowej (ha III ar 94; tabl. 155: 11), zdobiona jest krokwiowym ornamentem klasyfikowanym w ramach tzw. ornamentu pseudosznurowego, charakterystycznego szczególnie dla późnej kultury łuzycyckiej, z pojawiającym się analogicznym wątkiem (J. Chudziakowa 1969, s. 46–47, tabl. XIX: 7–10). Tego typu ornament często interpretowany jest jako wynik odcisku naszyjnika skośnie żłobkowanego, co w rzeczywistości miało miejsce tylko w niektórych wypadkach (R. Grygiel 1995, s. 339, ryc. 19, 20), natomiast w jego definicji umieszczane są także wątki będące rezultatem innej techniki (tak jak w wypadku naczynia B.5), np. odcisku trójzębnego grzebieńca (B. Wawrzykowska 1974, s. 129). Stylistycznie omawiany egzemplarz nawiązuje do kanonu starszych form kultury pomorskiej z rozbudowaną ornamentyką (B. Chomentowska 1970, typ 2A, s. 203, 211; J. Górecki 1991, s. 171, ryc. 5: 5; S. Czopek 1992, s. 84; M. Fudziński, F. Rożnowski 1997, s. 114; M. Kaczmarek 1999, s. 144; 2005, s. 162). Odniesieniem dla naczynia typu B.5 są także materiały z najstarszej fazy cmentarzysk kultury grobów kloszowych z Mazowsza (faza Ia; M. Andrzejowska 1995, s. 132, ryc. 6: a), np. z cmentarzyska w Transborze (groby 22, 94, 95; A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. V: 13, 19; XV: 12, 14), w której ciągle krokwiowy wątek ornamentu pseudosznurowego również jest spotykany (cmentarzysko w Rzęczkowie, pow. toruński, grób 16; B. Wawrzykowska 1974, s. 122, 129, tabl. VIII: 3).

Należy przy tym dodać, że w opracowaniu B. Chomentowskiej (1970, s. 211–212) materiałów z cmentarzysk pomorskich z Mazowsza tego typu ornament się nie pojawia, nie znajdujemy go także w analizie zespołów kultury pomorskiej z Wielkopolski autorstwa L. Krzyżaniaka (1971, s. 201–205).

Pierwotwór omawianej formy widać także w morfologii wybranych naczyń kultury łużyckiej z okresu halsztackiego, szczególnie z zestawu ceramicznego grupy chełmińskiej, w którym zbliżona stylistyka (stożkowata szyjka przechodząca w zaokrąglony, prawie kulisty brzusiec najczęściej o nisko umieszczonym załomie) przejawiała się w niektórych formach amfor (typy A, B, C), naczyń wazowatych (typ D) czy dzbanów (typy C, D), (J. Chudziakowa 1974, s. 18, 25–26, tabl. VI; VII; s. 35–36, tabl. XI: 4–6, XII: 1, 2).

Zachowane w górnej partii, słabo profilowane naczynie typu **B.8** odkryto na osadzie B w obiekcie 7000 (ha XVI ary 47/57; tabl. 166: 8). Być może nawiązuje do niektórych kloszy, jakich przykładem są formy odkryte na cmentarzyskach w Transborze, szczególnie w grobie 33 (A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. VIII: 4; XVIII: 14) oraz w Warszawie-Henrykowie (B. Zawadzka 1964, tabl. XV: 4).

Na osadzie B w obiekcie 7301 (ha XVI ar 100; tabl. 167: 9) wystąpiła dosyć wysoka szyjka naczynia wazowatego, być może odmiany **B 9/1** (z grobu zbiorowego), choć nie można wykluczyć, że pochodzi raczej od formy zbliżonej do typu B 5.

Częściowo zachowane gładkie naczynie wazowate, także o pewnych cechach garnków, typu **B.13**, nawiązuje do zbliżonych form z kulistym brzuścem np. z datowanego na okres lateński cmentarzyska w Sokołowicach, pow. wolsztyński, z obwarowanych grobów skrzynkowych nr 20, 22, 57 (L. J. Łuka 1953, s. 110, 112, 124; ryc. 19: 2; 21: 4; 36). W klasyfikacji M. Andrzejowskiej naczynia o podobnej charakterystyce łączą się z fazami IIa i IIb mazowieckich cmentarzysk kloszowych (M. Andrzejowska 1995, s. 136, ryc. 9: a, k).

Naczynie typu B.13 odkryto na osadzie B w obiekcie 5135 (ha XIV ar 95; tabl. 161: 7).

Małe naczynie wazowate typu **B 14** odkryte na osadzie A w warstwie kulturowej (ha III ar 68; tabl. 156: 7) nawiązuje do zbliżonych, krępych form o zaokrąglonym brzuścu z datowanego na okres lateński cmentarzyska w Sokołowicach, pow. wolsztyński, z grobów skrzynkowych z obwarowaniem nr 20 i 76 oraz z grobu z obwarowaniem nr 28a (L. J. Łuka 1953, ryc. 19: 9, s. 110; ryc. 23: 2, 8, s. 114; ryc. 46: 4, s. 131). Inna mała forma wazowata, także o cechach głębokiej misy, typu **B.15** znajduje analogię w grobie nr 10 na cmentarzysku kultury grobów kloszowych w Warszawie-Marcelinie (M. Andrzejowska 1997, ryc. 3: a, s. 72). Typ B.15 pochodzący z obiektu 3378 na osadzie A (ha II ar 91; tabl. 157: 12) współwystępował z garnkiem z gładką szyją i karbowaną listwą typu A.5/1.

Głębokie misy nawiązujące stylistycznie do odmiany C.1/3 z grobu zbiorowego odkryto na osadzie A, na złożu wtórnym w obiekcie 434 (ha III ary 94/84; tabl. 155: 12) – odmianę **C.1/2** oraz na osadzie B w obiekcie 5225 (ha XIV ar 1; tabl. 163: 11) – odmianę **C.1/1**. Natomiast misa odmiany **C.1/4**, stanowiąca nieco głębszy wariant odmiany C.1/5 występującej w grobie zbiorowym, została odkryta na osadzie B w obiekcie 7035 (ha XVI ary 44, 45; tabl. 167: 2).

Misy esowate typu **C.2** z poszczególnymi odmianami, różniącymi się jednak głębokością i stopniem profilowania, odkryto tylko na osadzie B. Odmianę **C.2/1** pozyskano z wypełnika obiektu 6270 (ha XII ary 3/2; tabl. 160: 4), odmianę **C.2/2** z obiektu 6774 (ha XVI ar 10; tabl. 164: 5), odmianę **C.2/3** z obiektu 7301 (ha XVI ar 100; tabl. 167: 13), zaś płytka odmiana **C.2/4** wystąpiła w obiekcie 5225 (ha XIV ar 1; tabl. 163: 1). Misy esowate na cmentarzyskach kloszowych łączą się z I fazą, co odzwierciedlają zespoły z faz A i B cmentarzyska w Transborze (T. Dąbrowska 1977, s. 119, 121, tabl. I: 30; IV: 8) oraz z fazy 1 cmentarzyska w Warszawie-Henrykowie (T. Dąbrowska 1977, s. 123, tabl. I: 29). Odmiana C.2/1 z gładkim wylewem i schropowaconym brzuścem morfologicznie nawiązuje do typu B1 Vc wg T. Węgrzynowicz (1988, s. 10, ryc. 3), reprezentowanego na cmentarzyskach mazowieckich w postaci dużych egzemplarzy pełniących rolę klosza lub nakrywających klosze. Na Lubelszczyźnie misy esowate występują także w zespołach kloszowych łączonych z I fazą (W. Mazurek 1995, zestawienie 1, ryc. 4: k, o, s. 164), ale wysokie, chropowaczone okazy ze zgrubiałą krawędzią, do których nawiązuje odmiana C.2/3 łączone są z fazą 4 (Gołąb, pow. puławski, grób 7; W. Mazurek 1995, zestawienie 1, s. 165, ryc. 3: f; 6).

Misy z wgłębieniem podkrawędnym typu **C.3** nawiązują do form typowych dla zespołów kultury pomorskiej na Mazowszu (odmiana 9A; B. Chomentowska 1970, s. 203, 209) oraz obecnych w zespołach kultury grobów kloszowych, głównie na poziomie chronologicznym odpowiadającym starszym fazom

cmentarzysk – Ia i Ib wg M. Andrzejowskiej (1995, s. 132, 135, ryc. 6: b; 8: c). Stanowią formę ewidentnie zapożyczoną z późnej kultury łużyckiej (I. Marchelak, L. Tyszler 2003, s. 77, ryc. 15). Co ciekawe, omawiany typ mis nie wystąpił w datowanym na schyłek LtA grobie zbiorowym z Konstąntynowa Łódzkiego-Ignacewa, stan. 18, został natomiast odnotowany na młodszym cmentarzysku w Grabku, stan. 11 (B. Muzolf 2005, s. 187–189, 205, ryc. 4, 11: 8). Analogie do poszczególnych odmian znajdujemy np. na cmentarzysku z HD/Lt w Michałkowie, pow. lipnowski: dla C.3/1 w inwentarzach grobów skrzynkowych nr C i nr 1 oraz grobu nr 4, przypuszczalnie podkoszowego (Ł. i J. Okuliczowie 1976, s. 437, ryc. 2: g; 3: a), dla C.3/2 w grobach skrzynkowych nr 1 i nr 2 (Ł. i J. Okuliczowie 1976, s. 437–438, ryc. 3: c, f) oraz dla C.3/3 w zawartości grobu nr 17 (Ł. i J. Okuliczowie 1976, s. 440, ryc. 7: b). Fragmenty mis typu C.3 odkryto na osadzie A: w warstwie kulturowej (ha II ar 93; tabl. 157: 6) – odmianę C.3/2 oraz w obiekcie 37 (ha III ar 70; tabl. 156: 9) – odmianę C.3/3 a także na osadzie B: w obiekcie 5225 (ha XIV ar 1; tabl. 163: 2; 162: 7) – odmiany C.3/1 i C.3/2.

Misa typu C.4, nawiązująca do poprzedniego typu, ale charakteryzująca się łamanym profilem wystąpiła na osadzie B w obiekcie 7000 (ha XVI ary 47/57; tabl. 166: 4).

Słabo profilowaną misę z pseudouchem, typu C.5/2, pozyskano z obiektu 5424 (ha XIV ar 1; tabl. 164: 1). Najbliższa analogia wystąpiła na cmentarzysku z okresu lateńskiego w Wichrowicach, pow. włocławski, w grobie popielnicowym nr 5 (L. Krzyżaniak 1965, s. 107–108, ryc. 9: 1), inne można przytoczyć z cmentarzyska kultury pomorskiej z Michałkowa, pow. lipnowski, z grobów nr 25 i 28 (Ł. i J. Okuliczowie 1976, s. 441, ryc. 8: f, 10: a) oraz z cmentarzyska kultury grobów kloszowych z Rzęczkowa, pow. toruński, z grobu nr 9 (B. Wawrzykowska 1974, s. 114, tabl. III: 6)

Nieprofilowane misy typu C.7, stanowiące wycinek kuli, są typem na cmentarzyskach kloszowych spotykanym we wszystkich fazach, choć z zaznaczającą się tendencją do niemal zupełnej dominacji w fazach młodszych (M. Andrzejowska 1995, s. 132–136, ryc. 7: a, b, e; 8: d-g; 9: a, e, h, k). Tendencję tę potwierdzają zespoły pomorsko-kloszowe z Polski Środkowej (B. Muzolf 2005, W. Lorkiewicz s. 189, ryc. 4). Misy odmiany C.7/1 pozyskano na osadzie A z warstwy kulturowej (ha III ar 39; tabl. 156: 10) oraz na osadzie B z obiektu 6270 (ha XII ary 3/2; tabl. 161: 1), natomiast misa z karbowanym, spionizowanym brzegiem odmiany C.7/2 wystąpiła na osadzie A w obiekcie 1465 (ha III ar 54; tabl. 155: 1).

Misa typu C.9 o stożkowato-łukowym profilu odkryta na osadzie B w obiekcie 5424 (ha XIV ar 1; tabl. 164: 3) wywodzi się z form długotrwałych, zaznaczających jednak swoją obecność głównie w starszych fazach cmentarzysk kloszowych – I i II (T. Dąbrowska 1977, s. 121, 123, tabl. I: 25, 34; II: 6, 18). Natomiast wywinięta na zewnątrz krawędź, tworząca rodzaj pogrubienia, upodabnia omawianą misę do form typowych dla fazy III, najmłodszej (T. Dąbrowska 1977, tabl. III: 4, 9, 11, 17). Zbliżone egzemplarze znajdujemy również np. w inwentarzu grobu zbiorowego z Konstąntynowa Łódzkiego-Ignacewa (B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, ryc. 4: 32, 34a).

Małe krępe miski odmian C.10/1, C.10/2 odnotowano na osadzie B w obiekcie 5225 (ha XIV ar 1; tabl. 163: 4, 6). Przykłady analogii dla ich form możemy znaleźć na cmentarzysku w Warszawie-Zerzniu, stan. 4, w grobach kloszowych nr 26 i 55 (M. Andrzejowska, T. Węgrzynowicz 1995, ryc. 28: j, 42: c, s. 77, 86).

Dzbanek odmiany D.3/1, z odpowiednikiem w grobie zbiorowym – obiekcie 438, odkryto na osadzie B w obiekcie 5225 (ha XIV ar 1; tabl. 162: 6).

Kubki jajowate typu D.6 reprezentuje naczynia pojawiające się na mazowieckich cmentarzyskach kloszowych w najmłodszej fazie, często wykorzystywane jako popielnice, co potwierdzają groby z fazy D w Transborze i z fazy 3 w Warszawie-Henrykowie (T. Dąbrowska 1977, s. 121, 123, tabl. III: 5, 10; IV: 28, 31; M. Andrzejowska 1995, s. 136, ryc. 9: h). Wydaje się, że powyższa chronologia może raczej dotyczyć przeobrażeń zwyczajów pogrzebowych i nie przekładać się na kontekst materiałów osadowych.

Kubki odmiany D.6/1 odnotowano na osadzie A w obiekcie 3305 (ha IV, ar 100; tabl. 158: 8) oraz na osadzie B w obiekcie 6766 (ha XIV ar 42; tabl. 165: 2), gdzie wystąpił także fragment kubka odmiany D 6/2, w obiekcie 5225 (ha XIV ar 1; tabl. 163: 9). Dla odmiany D.6/1 porównywalny przykład odnajdujemy na cmentarzysku w Transborze (grób 79; A. Kietlińska, R. Mikłaszewska 1963, tabl. XIII: 15), natomiast dla odmiany D.6/2 na nekropoliach w Transborze (grób 5b; Kietlińska, Mikłaszewska 1963, tabl. II: 2), Warszawie-Henrykowie (grób 116; B. Zawadzka 1964, tabl. XVI: 6, 10) oraz Wichrowicach

(grób nr 2; L. Krzyżaniak 1965, ryc. 4: 3, s. 104), we wszystkich wypadkach, poza grobem 116 z Warszawy-Henrykowa, w grobach popielnicowych.

Szczątkowy fragment pokrywy obejmującej odmiany **E.3/2** wystąpił na obrzeżach osady B w warstwie kulturowej (ha XII ar 58; tabl. 159: 10). Natomiast niewiele większy fragment pokrywy typu **E.5**, ornamentowanej (typ **OR.3**), być może należącej do formy wpuszczanej, odnotowano na osadzie A na złożu wtórnym w obiekcie 398 (ha III ar 97; tabl. 156: 1). W poszukiwaniu jej pierwotnej formy można przytoczyć przykład z Podola Małego, pow. słupski, płaskiej pokrywy czapkowej z płaskim wierzchołkiem, zdobionej łukowatymi żłobkami w układzie promienistym (M. Kwapiński 1999, s. 138, nr 1387, tabl. CXXI: 1387) lub też formy wypukłej posiadającej szerszy rant, jak u pokrywy czapkowej z Ostrózek, pow. gdański czy pokrywy czapkowej ze Świchowa, stan. 3, pow. wejherowski (M. Kwapiński 1999, s. 131, nr 1313; s. 178, nr 1896).

Talerze (kategoria **F**) reprezentują wyrób ceramiczny obecny w kulturze łużyckiej już od młodszej epoki brązu i rozpowszechniony szczególnie w okresie halsztackim (I. Marchelak, L. Tyszler 2003, s. 89–91, ryc. 19). Tak na mazowieckich cmentarzyskach pomorskich, jak i kultury grobów kłoszowych, są formą wyjątkowo rzadką, czego wyrazem jest ich brak w klasyfikacjach B. Chomentowskiej (1970) i T. Węgrzynowicz (1988). Powiększona obecna baza materiałowa także dostarcza nielicznych przykładów, jak z grobu 2.2 z cmentarzyska w Warszawie-Grochowie, w którym talerz spełniał rolę podkładki pod popielnicą (M. Andrzejowska 2012, s. 46, 95, ryc. 18: j). Podobna sytuacja występowała na Pomorzu, gdzie talerze pojawiały się na cmentarzyskach także sporadycznie (np. Zawory, pow. kartuski, obiekt 22; M. Fudziński, F. Rożnowski 1997, s. 44, 63, ryc. 54:d).

Typ F.1 gładkich talerzy z taką samą krawędzią reprezentuje wariant o szerokiej chronologii, występujący już w materiałach kultury łużyckiej z epoki brązu (I. Marchelak, L. Tyszler 2003, s. 89, ryc. 19, 25). **Typ F.2** z krawędzią szczypaną palcami, spotykany w niektórych późnych zespołach łużyckich, jak z grodu w Sobiejuchach (Z. Bukowski 1960, s. 217, tabl. XLII: 11, 15), charakterystyczny jest głównie dla horyzontu pomorsko-kłoszowego, z ograniczeniem raczej do terenów okupowanych przez osadnictwo kultury grobów kłoszowych (B. Muzolf 2002, s. 227, ryc. 110). Natomiast zdobienie krawędzi talerzy **typu F.3**, nacinanym, poprzecznym karbowaniem, naprzemiennym (ornament **OO.5**) i w jednym ciągu (ornament **OO.6**), znajduje analogię z grodziska w Sobiejuchach (Z. Bukowski 1960, tabl. XL: 9), zaś z kultury grobów kłoszowych można podać przykład zastosowania podobnej techniki, choć w układzie ukośnym, z cmentarzyska w Rzęczkowie, pow. toruński (grób 9; B. Wawrzykowska 1974, s. 114, 129, tabl. IV: 11).

Rozkład przestrzenny w sumie nielicznych fragmentów talerzy obejmuje zarówno osadę A i B. W osadzie A odnotowano typ **F.1**, w obiekcie 393 (ha I ar 41; tabl. 156: 14) i w warstwie kulturowej (ha III ar 5; tabl. 159: 3, 4) oraz typ **F.2**, w warstwie kulturowej (ha IV ar 95; tabl. 158: 12). Natomiast na osadzie B odkryto fragmenty talerzy typu **F.1**, w obiekcie 5135 (ha XIV ar 95; tabl. 161: 8, 9), typu **F.2**, w obiekcie 6270 (ha XII ary 3/2; tabl. 160: 5, 6), obiekcie 5225 (ha XIV ar 1; tabl. 162: 2) i obiekcie 7301 (ha XVI ar 100; tabl. 167: 12) oraz typu **F.3**, w obiekcie 6270 (ha XII ary 3/2; tabl. 160: 7).

Dla fragmentów ornamentowanych, poza wcześniej już komentowanymi przykładami, odnotowano następujący kontekst przestrzenny.

Ornament ryty typu **OR.1** zarejestrowano w zasięgu osady B w obiektach 5421 (ha XIV ar 1; tabl. 163: 7) i 7035 (ha XVI ary 44/45), **odmiany OR.1a** na osadzie A w obrębie warstwy kulturowej (ha I ar 99), natomiast ornament ryty typu **OR.2** wystąpił na osadzie B w obiekcie 7000 (ha XVI ary 47/57; tabl. 166: 5).

Ornament typu **OO.1** z motywem krokwiowym, obok wspomnianego naczynia typu B.5, zarejestrowano jeszcze na osadzie A na złożu wtórnym w obiekcie 277 (ha III ar 68; tabl. 156: 5, 6).

Wygniatanie krawędzi naczyń sklasyfikowane w ramach ornamentu **OO.3** zarejestrowano w osadzie A, obok misy typu C.7/2 z obiektu 1465, także w obiekcie 3305 (ha IV ar 100; tabl. 158: 4) i w warstwie kulturowej (ha IV ar 95; tabl. 158: 11). Natomiast na osadzie B ornament **OO.3** poza naczyniami typu A.2/3, A.2/1, A.4/1, A.4/2 wystąpił w obiekcie 5135 (ha XIV ar 95; tabl. 161: 10), obiekcie 7000 (ha XVI ary 47/57; tabl. 166: 13), obiekcie 7035 (ha XVI ary 44/45; tabl. 167: 3, 4) oraz w warstwie kulturowej (ha XII ar 50; tabl. 159: 9).

Ornament **OO.8** w postaci poziomego ciągu pojedynczych, drobnych odcisków (tutaj w formie klinów) wystąpił na niewielkim ułamku naczynia na osadzie A w warstwie kulturowej (ha I ar 99; tabl.

157: 5). Tego typu zdobienie, występujące w strefie barku albo u nasady szyi, najczęściej u form baniastych, odnotowywane jest już w fazie wielkowiejskiej (M. Andrzejowska 2003, ryc. 11:d, 27:l), potem pojawia się zarówno w klasycznej kulturze pomorskiej jak też w kulturze grobów kloszowych oraz w zespołach pomorsko-kloszowych. Na terenie Polski Środkowej występuje w kontekście starszych materiałów pomorskich (I. Jadczykowska 1992, tabl. V: 15; VI: 15; VII: 14; XII: 10,13), jak i odnoszonych do wczesnego okresu lateńskiego (LtA, LtB1 ?; B. Muzolf, W. Lorkiewicz 2005, ryc. 3: 19, 35; 11: 3). Na mazowieckich cmentarzyskach kloszowych ornament taki łączy się z formami z I i II fazy wg T. Dąbrowskiej (1977, tabl. I: 33: II: , 11; IV: 15) albo z faz Ia, Ib wg M. Andrzejowskiej (1995, ryc. 6: c; 8: a, b, c). Na Pomorzu wykazuje podobną chronologię, co potwierdzają zespoły z cmentarzyska w Zaworach, datowane na koniec okresu HD oraz na LtA (M. Fudziński, F. Rożnowski 1997, ryc. 8: c; 28: f; 38: f; 44: a, d). Przykładem układu odcisków stempelkowych w formie klinów są popielnice z cmentarzysk kloszowych w Warszawie-Henrykowie (grób 46, typ III 1; B. Zawadzka 1964, tabl. VII: 3) oraz w Sulbinach (grób 11; M. Andrzejowska 1988, s. 114, ryc. 13: h).

Przy ocenie chronologicznej materiałów z osad należy podkreślić ich skromny charakter ilościowy i jakościowy, obejmujący w większości wypadków formy zachowane szczątkowo, co analizę w dużym zakresie przenosi na poziom mikromorfologii. Jednym z jej zasadniczych celów jest porównanie zestawów form z obydwu stref osadniczych i odpowiedź na pytanie o ewentualne różnice chronologiczne między nimi.

Zacznijmy od zestawienia form potencjalnie starszych stylistycznie. W kontekście materiałów kultury grobów kloszowych należą do nich garnki/klosze jajowate typu A.2 (być może także typ A.3) zasadniczo łączone ze starszymi fazami cmentarzysk kloszowych, ale w postaci mniejszych form obecnych także w fazie późnej, co przy szczątkowym zachowaniu egzemplarzy z Ludwinowa nie pozwala na miarodajną ocenę. Typ A.2 wystąpił tak na osadzie A jak i B. Ze starszą chronologią łączony jest także garnek/klosz odmiany A.5/6, z wydzieloną partią gładkiej szyi, ale bez plastycznej listwy na granicy z brzuścem, który wystąpił na osadzie A. Starsze odniesienia niewątpliwie wykazuje forma profilowanych mis typu C.1, odkrytych na osadzie A oraz na osadzie B. Do wymienionego zestawu należy zaliczyć także pochodzące tylko z osady B misy esowate typu C.2, także o kontekście I fazy cmentarzysk kloszowych, wśród których odmiana C.2/3 być może nawiązuje jednak także do młodszych form. Ze starszym horyzontem kloszowym generalnie związane są także misy z wgięciem pod krawędzią typu C.3 (i nawiązujący do nich typ C.4), które zanotowano na osadzie A i na osadzie B. Z form długotrwałych należy wymienić misę słabo profilowaną (odmiana C.5/2), pochodzącą tylko z osady B oraz misy nieprofilowane (typ C. 7), odkryte w obydwu strefach osadniczych.

Młodszy kontekst kultury grobów kloszowych wykazują garnki całkowicie chropowate typu A.1 oraz odmiany A.4/2, nawiązujące do kloszy esowatych, łączących się z II i III fazą cmentarzysk mazowieckich, które wystąpiły na osadzie A oraz na osadzie B. Ten horyzont reprezentuje także klosz całkowicie chropowaty z pogrubioną krawędzią, odmiany A.4/1 odkryty na osadzie B oraz zapewne zbliżona do form esowatych odmiana A.4/3 pochodząca z osady A. Kolejną formą, łączącą się głównie z młodszym okresem chronologicznym cmentarzysk kloszowych (faza II), są garnki/klosze z gładką szyjką oddzieloną plastyczną listwą od chropowatego brzuśca typu A.5 (odmiany 1–5), zarejestrowane zarówno na osadzie A jak i na osadzie B. Do tego zestawu należy zaliczyć zbliżone do form garnkowatych naczynie wazowate z baniasto-kulistym brzuścem typu B.13 nawiązujące do form z faz IIa i IIb cmentarzysk kloszowych w ujęciu M. Andrzejowskiej, odkryte na osadzie B. Należy tutaj wymienić także misę stożkową z wywiniętym brzegiem, spotykaną w fazie III. Zbieżne z tym poziomem chronologicznym są również kubki jajowate typu D.6, chociaż, jak się wydaje, taka ocena z perspektywy datowań cmentarzysk, nie musi być wiążąca dla chronologii osad, szczególnie wobec utylitarnego charakteru tych form. Wreszcie należy wymienić odkryty na obrzeżu osady B garnek jajowaty z dwoma uchami typu A.7 i zapewne podobne, szczątkowo zachowane naczynie z osady A, reprezentujące formę traktowaną wręcz jako wyznacznik najmłodszych zespołów kloszowych, jednak niektóre wyjątki wyłamują się z takiego kontekstu.

Obok wymienionego zestawu, w którym widać wyraźny kontekst do kultury grobów kloszowych, odnotowano także przykłady, które najwyraźniej odniesienie znajdują w materiałach kultury pomorskiej, także z rysem łużyckim. Należy tutaj wymienić słabo profilowane naczynie garnkowate z wyższą szyjką typu A.6, pochodzące z osady B oraz wazę zdobioną ornamentem pseudoszurowym typu B.5, odkrytą na osadzie A. Zapewne do tej grupy kwalifikuje się górna partia naczynia z obiektu 7301 z osady B, być może pochodząca od formy typu B.9. Ze stylistyką pomorską można także łączyć małe naczynie wazowate

typu B.14, odnalezione w warstwie na osadzie A i przede wszystkim fragmenty dwóch pokrywek, typu E.5 z osady A i odmiany E.3/2 z osady B.

Skonfrontowanie pod względem obecności starszych i młodszych elementów w ogólnym kontekście obydwu stref osadniczych, wskazuje na brak manifestującej się różnicy chronologicznej pomiędzy osadą A i osadą B, na które w związku z tym należy raczej patrzeć z perspektywy różnic funkcjonalnych. Do ciekawych wniosków natomiast prowadzi przesłedzenie wewnętrznych relacji pomiędzy elementami poszczególnych inwentarzy, co szczególnie odnosi się do zespołów z osady B.

W obrębie osady A jedynie obiekt 3305 (ha IV, ar 100; tabl. 158: 1–9) daje możliwość jakichś korelacji, zgodnie z którymi fragmenty potencjalnie starszych garnków / kłoszy jajowatych A.2 współwystępowały z formami garnków / kłoszy typologicznie młodszymi – typu A.1, A.5 a także z kubkiem jajowatym D.6/1, o ile nie reprezentuje szerszej chronologii.

Na osadzie B2 w obiekcie 6270 (ha XII, ary 3, 2; tabl. 160, 161: 1–3), zawierającym jeden z większych inwentarzy ceramicznych (149 fr.), ze starszymi typologicznie naczyniami (garnek / kłosz A.2, misa esowata C.2/1) współwystępowały formy długotrwałe (talerz F.2, misa nieprofilowana C.7/1), zaś na osadzie B1 w obiekcie 5135 (ha XIV, ar 95; tabl. 161: 7–10) obok form o szerokiej chronologii (talerz F.1) i starszych typologicznie (kłosz / garnek A.2/1) wystąpiła młodsza waza / garnek B. 13.

Szczególnie interesująco wypada przesłedzenie dużego ilościowo (445 fr.) inwentarza z glinianki – zespołu obiektów 5225, 5280, 5420, 5421, 6774 (ha XIV ar 1, ha XVI ar 10; tabl. 162–164). W ramach niszy 5225 starsze typologicznie elementy jak kłosz/garnek jajowaty A.2/3, misy z wgięciem C.3/1, C.3/2, misa esowata C.2/4, wystąpiły z elementami długotrwałymi, jak talerz F.2 oraz młodszymi, w postaci kłosza A.5/4, i co ciekawe z fragmentami dzbanka D.3/1 (tabl. 162: 6), formy przewodniej kultury pomorskiej, analogicznego do odkrytego w grobie zbiorowym (tabl. 154: 1). Suma pozostałych nisz także konfrontuje fragmenty naczyń o zróżnicowanych odniesieniach stylistycznych – misy profilowanej C.1/1, misy słabo profilowanej C.5/2, misy stożkowej z wywiniętą krawędzią C.9 (nisza 5424) oraz garnka esowatego A.4/2, misy esowatej C.2/2 i misy z wgięciem podkrawędnym C.3/2 (nisza 6774).

W drugiej gliniance, zespole obiektów 5182, 6766, 6769, 6770 (ha XIV, ary 42, 43; tabl. 165, 166: 2), w obrębie małego zbioru ceramicznego (70 fr.), obok młodszych elementów takich jak kłosz z pogrubioną krawędzią A.4/1, kłosze z karbowaną listwą A. 5/2 i zapewne kubek jajowaty D.D.6/1, także odnotowano formę pomorską, garnek A.6,

Z kolei w obiekcie 7035 (ha XVI, ary 44, 45; tabl. 167: 1–7), obok fragmentów garnków jajowatych A.2/1, A.2/4 i misy profilowanej C.1/4, wystąpiła młodsza forma, garnek/kłosz z listwą A.5/4–5. Wreszcie w obiekcie 7301 (ha XVI, ar 100; tabl. 167: 8–13) starsze stylistycznie formy, być może garnek jajowaty A.2/3 oraz waza odmiany B.9/1, występującej w grobie zbiorowym, jak też misa odmiany C.2/3, współwystępowały z garnkiem esowatym odmiany A.4/2, dodatkowo zaś z talerzem F.2.

Stwierdzone w niektórych z powyższych zespołów ceramicznych, przynależnych do kultury grobów kłoszowych, pojedyncze formy o zdecydowanych odniesieniach do kultury pomorskiej, najwyraźniej odzwierciedlają mechanizm transformacji kulturowej, za którym stoi także oblicze grobu zbiorowego. Wiele wskazuje, że tak w przypadku grobu zbiorowego jak i osady jesteśmy już na etapie kształtującego się kompleksu pomorsko-kłoszowego, chyba u jego progu. Z tej perspektywy należy postrzegać strefę B i raczej związaną z nią strefę A jako bezpośrednie zaplecze osadowe grobu, najprawdopodobniej stanowiące fragment większej osady pomorsko-kłoszowej, zlokalizowanej już poza pasem badawczym. Odkrycie form pomorskich w obrębie glinianek, pośrednio wskazujących na istnienie w pobliżu trwałej zabudowy, może być jakąś przesłanką istniejącej już wtedy koegzystencji przedstawicieli obydwu społeczności, co potwierdzałyby wcześniejsze obserwacje R. Grygiela (1995, s. 356–358, ryc. 43) odnośnie procesów osadniczych na półwyspie Smętowo w Brześciu Kujawskim we wczesnym okresie lateńskim, zakończonych w jego ujęciu tzw. fazą kłoszowo-pomorską kultury grobów kłoszowych. Wracając do chronologii odkrytych relikwów, wydaje się, że materiały osadowe można korelować przynajmniej z zasadniczym okresem formowania się zawartości grobu zbiorowego, który odnosiłby się do wczesnego okresu lateńskiego, zapewne przedziału LtA. W tym miejscu należy także wspomnieć o oznaczeniu C-14 z obiektu 7301 (2400±40 BP) oraz dacie z obiektu 504 (2450±30 BP), z wyżej scharakteryzowanej strefy sepulkralnej, które wydają się wyznaczać na stanowisku chronologiczną ośnoję ciągłości procesu osadniczego od wczesnej fazy kultury grobów kłoszowych do omawianego tutaj etapu.

NR FORMY KOMPLET	KATEGORIA / TYP						FUNKCJA				WYPOSAŻENIE									DANE ANTROPOLOGICZNE							
	B	C	D 1-3	D 4-5	E	X	?	I	II	III	IV	1	2	3	4	5	6	7	8	9	a	b			c		
																							K	M	?		
24							■			■																	
25				D 5						■																	
26			D 1/2					■				1					3				1	infans I / ~ 1-2					
27			D 2							■																	
28	■?																				1	adultus / 25-35					
29	B 7									■											1	iuuvenis / ~ 15-20					
30			D 3/2							■											2	infans I / ~ 6-9 mc					
31	■									■											1	?					
32																											
33										■											1	infans I/infans II					
39				E 4/1						■																	
34										■		1	12	10	1	2	84				1	infans II/iuuvenis / ~ 12-15					
35										■											1	adultus / 25-35					
36										■											1	?					
40										■																	
41			C 5/1							■											2	infans I / 2-3 adultus / 25-35					
luźne																											
luźne																											
luźne					E 6					■																	
RAZEM	21	5	5	2	6	1	7	29	6	10	1	6	20	3	81	1	2	100	1	3	36				7	2	27

Legenda: B: naczynie wazowate; C: misa; D 1-3: dzbanek; D 4-5: kubek; E: pokrywka; X: inne; I: popielnica; II: pokrywka; III: przystawka; IV: inna; I: kółko brązowe- całe lub większy fragment; 2: fr. kółka brązowego; 3: paciorek szklany- cały lub większy fragment; 4: fr. paciorka szklanego (przepalone, drobne); 5: salta leone; 6: ogniwka brązowa; 7: fr. przedmiotu brązowego; 8: szpila kościana; 9: fr. przedmiotu żelaznego; a: liczba osobników; b: wiek / lat; c: płeć

